

ISSN 2231-1629

Knowledge Resonance

A Half Yearly National Peer Reviewed Research Journal

*You Have to
Power of Knowledge to
Fulfill Your Dreams !*

Vol 5

No. 1

Jan-June 2015

Research Journal Publication Committee

Dr. M.K. Umathe Arts, Science &
Ramchandrarao Mokhare Commerce College, Nagpur-440 022

Shri Kishore M. Umathe

Secretary
Satimata Shikshan sanstha, Nagpur
Patron

Dr. D. V. Naik

Principal
Dr. M. K. Umathe Arts, Sci. & R. Mokhare
Commerce College, Nagpur
Editor in chief

Dr. Ashok N. Patil

Associate professor
Dr. M. K. Umathe Arts, Sci. & R. Mokhare
Commerce College, Nagpur
Editor

Editorial Advisors

Dr. Shriniwas Khandewale
Economist and Ex.Professor,
Dept of Economics, R.T.M.
Nagpur University, Nagpur

Dr. Sandhya Nair
Principal, R. S. Mundle
Dharampeth Arts & Commerce
College, Nagpur

Dr. S. B. Sagare
Ex. Dean Faculty of Arts,
Solapur University

Dr. Govind Shiraskar
Principal, Yashwantrao Gudadhe
(Patil) Memorial College, Nagpur

Dr. Mrutunjay Singh
Principal, C. J. Patel College,
Tiroda

Dr. P. K.U. Pillai
Principal, Vidyasagar
Mahavidyalaya, Ramtek

Dr. Rajiv Kumar Malik
Asso. Prof. & Head Dept. of
English K.P. College,
Muraliganj, Dist. Dadhepura,
Bihar

Dr. Nilima Deshmukh
Head Dept of Public Admin.
R.T.M. Nagpur University,
Nagpur

Dr. B. B. Taywade
Principal, Dhanwate National
College, Nagpur

Dr. D.M. Shende
Professor & Head Dept. of English,
R.T.M., Nagpur University,
Nagpur

Dr. Alka Deshmukh
S.B.C.T. College, Nagpur

Dr. Z. N. Patil
Central Institute of English and
Foreign Language,
Hyderabad

Dr. Vilas Annaji Deshmukh
Principal, Yashwant Mahavidyalaya,
Wardha

Executive Editors

Dr. D. S. Sukhadeve
Associate Professor,
Dr. M. K. Umathe Arts, Sci. & R
Mokhare Commerce College,
Nagpur

Dr. Mrs. K. R. Tekade
Associate Professor,
Dr. M. K. Umathe Arts, Sci. & R.
Mokhare Commerce College,
Nagpur

Prof. Sameer Nairn
Associate Professor
Dr. M. K. Umathe Arts. Science.
& R. Mokhare Commerce College,
Nagpur

Dr. Vijay Bansod
Assistant Professor,
Dr. M. K. Umathe Arts. Science. &
R. Mokhare Commerce College,
Nagpur

Prof. Mrs. N. N. Ingole
Associate Professor
Dr. M. K. Umathe Arts. Science. &
R. Mokhare Commerce College,
Nagpur

Shri H. R. Siddewar
Librarian
Dr. M. K. Umathe Arts. Science. &
R. Mokhare Commerce College,
Nagpur

Associate Editors

Dr. Sanjay Dhanwate
Principal, Model Arts Commerce
College, Karanja Ghadge

Dr. Akhilesh Peshve
Associate Professor,
R. S. Mundle Dharampeth Arts &
Commerce College, Nagpur

Dr. Karthik Panicker
Asst. Professor,
J.M. Patel College, Nagpur

Dr. Urmila Dabir
Principal,
R Kewalramani College, Nagpur

Dr. Dilip Jena
N.M.D. College, Gondia

Dr. Sanjay Singh
Principal, Govindrao Warjurkar
College, Nagbhid

Dr. Vilas Dhone
Asso. Professor,
Yashwantrao Mahavidyalaya,
Wardha

Dr. A. Chandramauli
Principal, Rashtrapita Mahatma
Gandhi Kala Vanijya
Mahavidyalaya,
Saoli

Dr. George Augustin
Principal, Kumbhalkar College of
Social Work, Nagpur

Dr. Swain
Head Dept of Sociology,
R.T.M. Nagpur University, Nagpur

Dr. Undirwade
Head Dept of Economics, R.T.M.
Nagpur University, Nagpur

Dr. Sunil Hazare
Asso. Professor
Dr. Arunrao Kalode College, Nagpur

Dr. Abdul Shakeel Sattar
Asso. Professor, H.B.T College,
Nagpur

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers

Published by

Research Journal Publication Committee

Dr. M. K. Umathe Arts, Science & Ramchandrarao Mokhare College College,
Bhamti, Ring Road, Nagpur-440 022 Phone No. 0712-2227062 E-mail : knowledgeesonancengp@gmail.com

Printed by : **Dinesh Graphic,**

Shop No. 3, 54-G, Vishnu Apartment, Trimurti Nagar, Nagpur M. 9422119631

CONTENTS

1.	A critical study of human resource planning in urban co-operative banks in nagpur city	01
	Dr. Prakash L. Neulkar	
2.	Recession In Indian Banking Sector	11
	Dr. Iftexhar R. Hussain	
3.	Work Culture and Morale	18
	Dr. Rajkumargiri N. Gosavi	
4.	Exploration of Mythical, Political and Social Aspects in Tharoor's The Great Indian Novel	22
	Prof. Sharad R. Vihirkar	
5.	Khaled Hosseini's Novels: A Study in Human Relations	26
	Prof. Sameer Naim	
6.	Time As A Narrative Device In The Novels of Namita Gokhale	30
	Dr. Vandana V. Bhagdikar	
7.	Treatment Of Science And Technology In The Writings of Aldous Huxley	34
	Mr. Pragatsingh A. Bawara	
8.	Challenges Pertaining to Elderly People in India	37
	Ms. Shilpa S. Jibhenkar	
9.	Corporate Social Responsibility In India: An Overview	40
	Prof. R. B. Selukar	
10.	Depiction of Contemporary Social Problems in 'Brave New World'	43
	Dr. Parag Bombatkar	
11.	An Impact of Violent Electronic Games on Psychosocial Development of Children	46
	Vaishali Jayant Talatule	
12.	Tradition as a comfort : R.K. Narayan's The Bachelor of Arts	49
	Dr. Rajender R. Tula	
13.	निबंध : स्वतंत्र्य वाङ्मयप्रकार	51
	प्रा. केशव मेंढे	
14.	भारताच्या स्वातंत्र्य लढयातील क्रांतिकारकाचे योगदान	57
	प्रा. सौ. एस. आर. बाभुळकर	
15.	शिक्षणाचे खाजगीकरण आणि अनुसुचित जातींवरील परिणाम	63
	डॉ. सरोज प्रदिप आगलावे	
16.	माहितीचा अधिकार : सामाजिक आवश्यकता	67
	प्रा. डॉ. संदीप भिमराव काळे	
17.	गुडस आणि सर्व्हिसेस टॅक्स (GST). कर क्षेत्रातील क्रांतिकारी पाउल	71
	प्रा. डॉ. विजय क्षि. बन्सोड	
18.	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शिक्षण विषयक कार्य	74
	प्रा. राजू भा. खरडे	
19.	कुटुंबातील आर्थिकदृष्ट्या प्रगत-अप्रगत किशोरांच्या व्यावसायिक रूचीचा तुलनात्मक अभ्यास	78
	Dr. Mrs. Shribala V. Deshpande	
20.	निरंतर शिक्षणामध्ये माहिती साक्षरतेचे महत्त्व	81
	श्री एच. आर. सिध्देवार	
21.	वैश्विक आर्थिक स्थिती में परिवर्तन तथा बुद्ध धर्म का तत्वज्ञान	83
	डॉ. मंजूशा रा. ठाकरे	
22.	“नागपूर जिल्हा के सर्वांगण आर्थिक विकास मे नागपूर जिल्हा परिषद की भुमिका और योगदान”	87
	सौ. भाग्यश्री तेलरांधे	

A critical study of human resource planning in urban co-operative banks in nagpur city

Dr. Prakash L. Neulkar
Associate Professor, Sharadchandra
Arts and Commerce College, Butibori
Nagpur

ABSTRACT

Human resource planning in the business practice should represent generally used and key activity for human resource management because human resource planning helps to make optimum utilization of the human resources in the organization and it helps to avoid wastage of human resources. Human resource planning allows to forecast the future manpower requirements and also to forecast the number and type of employees who will be required by the organization in a near future. In the long term period, success of any organization depends on whether the right people are in the right places at the right time, which is the nature of human resource planning. The aim of this contribution is to explain the importance of human resource planning and to outline results of questionnaire survey which it was realized in urban co-operative banks.

Key words: Human Resource Management, Human Resource Planning, Urban Co-Operative Banks, Business Practice, Workforce Planning

INTRODUCTION

Human resource planning must be an integral part of business planning because it is the core of all planning processes of the organization. The human being is the most important factor in the operation of the organization. A human resource plan must ensure that there is the right number and structure of people in the right jobs at the right time. These people should meet the required company objectives. Based on the mentioned above can be said that the well processed personnel plan is one of the assumptions at increasing sustainable performance and competitiveness of the organization.

Human resource planning (HRP) has been a function of management since the origin of modern industrial organizations. The person

owning the organization by human resource planning must assure that all his/her employees are the right people in the right place for the right job.

This implies:

- a. division of labour,
- b. specialization,
- c. organization of management into levels,
- d. job/work simplification,
- e. application of standards for selecting employees
- f. Measuring employee performance

The focus earlier in manpower planning was on improving the productivity. Post world War era demanded employee productivity with a concern on availability of competent personnel at different levels in the organization. This was basically due to:

- a. The demand for better services and products.
- b. As technology became pervasive and being adopted in various business functions, need and demand for highly skilled people increased. This has given impetus to behavioural aspects of people in the organization.
- c. As Information and communication technology became popular and seen in almost all the business process, dealing with people became complex.

The change in human component is seen as personnel management to human resource management or human capital management. In the 60s, manpower planning process organizations:

- a. Linked the manpower in the organization with its environment.
- b. Forecasted their needs for manpower into the future,
- c. Forecasted their internal labour supply for meeting the needs,
- d. Identified the gaps between need and available human resource
- e. Planned for recruitment, selection, and placement of employees, provided for training and development, and anticipated necessary promotion and transfers.

During the 1970s:

- a. The term 'HUMAN RESOURCE' was coined in place of 'manpower' and gained acceptance.
- b. People were considered as a basic corporate resource
- c. Human Resource Planning became widely established as a staff activity in major business and governmental organizations.

During the 1980s:

- a. Employees' were encouraged to participate in decisions with reference to their career and work.
- b. At the same time organization also became conscious of profitability and cost control.
- c. Organizations adopted work and career management practices of the type reflected in innovations under affirmative action.

In the 90s, concepts such as job sharing, reduced working hours, flexibility of time, work customs, job design, job enrichment, empowerment, total quality management, and business process re-engineering were introduced. However, these terms were vogue during that time. It is in the Y2K era, these terms were understood, and implemented. Much emphasis was on flexibility to employees with reference to time, place, gender, acceptance of ability of a person and hence physically disabled people also given equal importance, global concept originated the process of internal human resource management giving importance to culture, social integrity etc.

COOPERATIVE MOVEMENT IN INDIA

The cooperative movement in India was started in the beginning 20th century (1904). At that time the major aim in establishing cooperative societies was to supply credit and to protect them from exploitation by money lenders.

The term Urban Co-operative Banks (UCBs), though not formally defined, refers to primary co-operative banks located in urban and semi-urban areas. These banks, till 1996, were allowed to lend money only for non-agricultural purposes. This distinction does not hold today. These banks were traditionally centred on communities, localities, work place groups. They essentially lend to small borrowers and businesses. Today, their scope of operations has widened considerably. Urban cooperative banks

were set up with the objective of promoting sustainable banking practices amongst a relatively specific target clientele viz., the middle income strata of the urban population. They were brought under the regulatory ambit of the Reserve bank by extending certain provisions of the banking regulation act, 1949, effective from March 1, 1966.

STATUS OF UCBS IN INDIA:

Indian Banking system is on its sound footing UCBS in India are playing major role in servicing rural economy and there is no need to worry as evident from following data regarding UCBS in India.

Total Number of Banks in India: 1770

Total Deposits: Rs.1, 12,000 crs

Total Advances: Rs. 78,000 crs.

Total No. of scheduled banks in India: 53

Total No.ofMahila Banks: 139

Total No. of Mahila Banks in Mah.: 27

Total No.of 1 Unit Banks: 900

Salary Earner Banks: 24

Total deposits of scheduled banks: Rs. 51,173 crs
 (42% of total deposits of UCBS)

Total advances scheduled banks: Rs. 32, 884 crs

Total Number of Non-Scheduled UCBS in Nagpur region : 140

Total Number of Scheduled UCBS in Nagpur region : 05 As on Decebmbber 31,2012

Gradation of Banks all India level

Grade-I Banks	:	690
Grade-II	:	430
Grade-III	:	390
Grade-IV	:	260

COOPERATIVE MOVEMENT IN MAHARASHTRA:

After passing the first cooperative law in India in the year 1904 the cooperative movement started in India. Due to the exploitation from the money lenders. The unrest farmers in Maharashtra started the anti-capitalist movement in Maharashtra. This movement was started in the year 1875 and the major centers of unrest were concentrated in the south India, Pune and Ahmadnagar in Maharashtra. Since last 100 years many cooperative societies are working in Maharashtra. Maharashtra has played an important role to channalise the cooperative movement in India. The establishment of central cooperative bank today which is known as Maharashtra state cooperative bank in the year 1911 in Mumbai by the efforts of Late Samaldas is the best example of the origin of cooperative movement in Maharashtra. Before that the chief promoter and the promoting members of the first rural cooperative movement cooperative credit society established in India in the year 1889 were from Maharashtra itself.

As per the provision given in the report of Maclagan Committee in the year 1915 the people were motivated to establish the cooperative credit societies or banks in the Non-agricultural sector along with the agriculture sector. After the formation of the Maharashtra state in the year 1960 the new cooperative act of Maharashtra was passed and implemented from 26th January, 1962.

RECENT DEVELOPMENTS AND REVIEW OF GROWTH OF URBAN CO-OPERATIVE BANKING SECTOR

Over the years, primary (urban) cooperative banks have registered a significant growth in number, size and volume of business handled. As on 31st March, 2003 there were 2,104 UCBS of which 56 were scheduled banks. About 79 percent of these are located in five states, -

Andhra Pradesh, Gujarat, Karnataka, Maharashtra and Tamil Nadu. Recently the problems faced by a few large UCBs have highlighted some of the difficulties these banks face and policy endeavors are geared to consolidating and strengthening this sector and improving governance. Co-operative movement is quite well established in India. The first legislation on co-operation was passed in 1904. In 1914 the Maclagen committee envisaged a three tier structure for co-operative banking viz. Primary Agricultural Credit Societies (PACs) at the grass root level, Central Co-operative Banks at the district level and State Co-operative Banks at state level or Apex Level. The first urban co-operative bank in India was formed nearly 100 years back in Baroda. Co-operative Institutions are engaged in all kinds of activities namely production, processing, marketing, distribution, servicing, and banking in India and have vast and powerful superstructure. Co-operative Banks are important cogs in this structure. In the beginning of 20th century, availability of credit in India, more particularly in rural areas, was almost absent. Agricultural and related activities were starved of organized, institutional credit. The rural folk had to depend entirely on the money lenders, who lent often at usurious rates of interest.

In the formative stage Co-operative Banks were Urban Co-operative Societies run on community basis and their lending activities were restricted to meeting the credit requirements of their members. The concept of Urban Co-operative Bank was first spelt out by Mehta Bhansali Committee in 1939 which defined on Urban Co-operative Bank. Provisions of Section 5 (CCV) of Banking Regulation Act, 1949 (as applicable to Co-operative Societies) defined an Urban Co-operative Bank as a Primary Co-operative Bank other than a Primary Co-operative Society was made applicable in 1966.

With gradual growth and also given Philip with the economic boom, urban banking sector

received tremendous boost and started diversifying its credit portfolio. Besides giving traditional lending activity meeting the credit requirements of their customers they started catering to various sorts of customer's viz. self-employed, small businessmen / industries, house finance, consumer finance, personal finance etc.

While reviewing the progress made by the urban co-operative banks during the last 10 years, it was observed that the performance has by and large been satisfactory. Though there has been reduction in the number of UCBs from 2004 onwards, the total banking business (deposits plus advances) of UCBs has shown steady increase signifying that the banks have been able to garner more business.

Table- 2.1: Performance of UCBs - Deposits and Advances

As on March 31	No. of UCBs	Deposits (Crore)	Advances (Crore)
2001	1618	80840	54389
2002	1854	93069	62060
2003	1941	101546	64880
2004	1926	110256	67930
2005	1872	105021	66874
2006	1853	114060	71641
2007	1813	121391	79733
2008	1770	138496	88981
2009	1721	158733	97918
2010	1674	182862	110303
2011	1645	209949	135104

Note: Provisional data as on March 31, 2011 is based on OSS statements.

REVIEW OF LITERATURE

There are many studies under which the purpose of four roles for HR planners which include: managing strategic HR, employee contribution, transformation and change and HR infrastructures to support line managers. In a revised model they gave equal emphasis to the need for HR people to be administrative experts, employee champions and change agents. (Ulrich and Brockbank (2005))

In some research we have found out that there was little emphasis on the first three roles; instead the focus appears to be placed on managing infrastructures. Human resource planning is an expression of this philosophy in the most important area of all, the effective employment of people. The changes and pressures brought about by economic, technological and social factors compel organizations of all kinds to study the costs and human aspects of labour much more seriously and carefully than ever before. (Guest and King (2004))

In practice, HR planning is concerned with the demand and supply of labour and problems arising from the process of reconciling these factors. Plans and decisions of any system follow the analyses of demand and supply. ("Mr. Vimal Kumar" chief founder of NITIN INTERNATIONAL.

There are many studies in which the concept of efficiency is meaningful in the case of banking operations. In the literature pertaining to performance evaluation of banks, various measures of efficiency have been proposed, like scale efficiency, scope efficiency, allocative efficiency, productive efficiency, technical efficiency, etc. (Berger et al.(1993)

Some of the researchers have observed that the integration of business plan and HR planning is likely to be more appropriate in a stable market place with largely passive (and static) customers

and with scope of long-term forecasting because of the predictability of demographic change. This applies to many public sector enterprises and it is happening under the name of workforce planning (Employers' organization for Local Government , 2003).

Researcher states that HR planning is important because it encourages employers to develop clear and explicit links between their business and HR plans and integrates the two more effectively. It also allows for better control over staffing costs and numbers employed and enables employers to make more informed judgements about the skills and attitude mix in organizations. expresses displeasure that organizations give little time to HR planning because of lack of resources and skills, time and effort required and absence of relevant data to do so. (Farnham (2006))

Researcher has observed that the concept of Human Resource Planning (HRP) fails because the ability to make these estimates must be severely limited by the definitely predicting the influence of external events. "There is a risk that sensible anticipation gets converted into foolish numbers and their validity depends on large, loose assumptions", according to Heller (1972).

According to most of the researches the process of HRP may be circular rather than linear, with the process starting anywhere in the cycle. For instance, scenario planning may impact on resourcing strategy, which in turn, may influence the business strategy. Alternatively, the starting point could be demand and supply forecasts which form the basis for the resourcing strategy. The analysis of labour turn over may feed into the supply forecast, but it could also lead directly to the development of retention plans. (Hendry (1995))

NEED AND IMPORTANCE OF STUDY

The research will be valuable reference material for students, organisations and other interested

persons who may want to undertake similar study. Recommendations made by the study would enable organisation to have more insights on the need to shift from ad hoc planning to more systematic and scientific based planning of their human resources. Finally, it would enable Urban Co Operative Banks to appreciate the effectiveness of Human Resource Planning on the organization. Factors which give rise to the need for human resource planning in almost all organization include seven, mentioned by Bowey (1974).

- The opening or closure of a section, department or site.
- Organizational growth or contraction.
- The imminent retirement of a large proportion of labour force
- The introduction of new production methods or technology.
- The redesigning of large number of jobs.
- The re-organization of department of section.
- The need for large number of employees with scarce or unused skills.

Human resource planning therefore assures the organization of qualified candidate got vacancies that may occur in key positions. It gives the organization an orderly procedure for planning transfer and promotions. It also

STATEMENT OF PROBLEM

Human resource has been considered by many human resource writers as the most valuable resource of an organization. Despite the complex nature of human beings, which is their personality, character and the ability to achieve goals, people differ in all aspects.

People are in constant demand, but, cannot be easily replaced by technology or moved around like finance. Again, the Human Resource

Planning is underpinned by Government's priorities to provide tangible improvements in services to citizens and to build strong, interconnected and sustainable communities. A systematic approach to human resource planning is needed to ensure that the public service is made up of the right people, in the right place, at the right time to deliver high quality, value for money services in partnership with communities, all the time. Like many other parts of the world, organizations in Ghana of which Information Services Department is no exception, are facing looming challenges in attracting and retaining skilled and valuable employees to meet changing service delivery needs. Together with rapid advances in communication technology, these factors are already having a profound effect on what and how services are provided, to whom, and at what cost. This has made the need for effective planning of the organization's most valuable asset. The issue of Human Resource Planning raises series of questions. For instance, how effective is Human Resource Planning policies and practices in the Urban Co Operative Banks? How do they address human capital challenges that hamper the execution of service delivery initiatives and interventions at the Urban Co Operative Banks? How effective is the Human Resource Planning practices and procedures at the Urban Co Operative Banks? It is against this background, that this researcher seeks to analyze and study the Human Resource Planning and its effect on the Urban Co Operative Banks

OBJECTIVES

- The objective of this paper is to study the growth and development of urban Co-operative Banks in India.
- To evaluate the present system of HR planning in urban Co-operative Banks in Nagpur City.
- To evaluate the effectiveness of the UCB's implementing HRP in their organizations

HYPOTHESES

- H1 : Proper HR planning shall result in better performance by Urban Co Operative Banks.
- H2 : The HR planning in Urban Co Operative Banks is directly related to the policy of bank.

RESEARCH METHODOLOGY

This study is totally based on primary as well as secondary data. A clear benefit of using secondary data is that much of the background work needed has already been carried out, for example, literature reviews, case studies might have been carried out, published texts and statistics could have been already used elsewhere, media promotion and personal contacts have also been utilized.

SAMPLE SIZE

In the present study, total 342 Non schedule Urban Cooperative Banks and 5 Schedule Urban Cooperative Banks have been selected for the study.

TOOLS FOR DATA COLLECTION

Both primary as well as secondary data has been used in the present study. Questionnaire and personal interview technique is adopted to collect primary data and secondary data were collected from books, journals and other published reports

RESULT, DISCUSSION AND FINDINGS

The information about human resource planning was obtained using the questionnaire survey. When deciding for this method, we took into account factors such as number of respondents, labour utilization, time horizon and financial aspect. Questionnaires were sent to schedule and non schedule Urban Co-operative banks in Nagpur region.

We got response on questionnaire from 84

schedule and non schedule Urban Co-operative banks. Questionnaires were distributed using the online form, electronic form and physically in Urban Co-operative banks. We tried to address the questionnaires directly to employees and Managers of the personnel department because we assumed that employees and managers of these departments provide accurate and relevant information.

In Figure can see that on the questionnaire responded by 53% Employees of Non Schedule UCBs, 25% Managers of Non Schedule UCBs, 17% Employees of Schedule UCBs and 5% managers of Non Schedule UCBs in Nagpur region.

Fig. 2. Response for questionnaire from different UCBs in Nagpur region

Based on results we gathered from the questionnaire, we can be interpreted these partial outputs:

- Schedule and Non schedule Urban Co-operative banks in Nagpur region elaborate short-term personnel plan mostly in the annual term (57%) and in the quarterly time interval (34%).
- Schedule and Non schedule Urban Co-operative banks in Nagpur region use mostly the combined procedure for human resource planning (51%).
- Schedule and Non schedule Urban Co-operative banks in Nagpur region deal with

human resource planning and they consider this planning as integral part of business planning.

- Schedule and Non schedule Urban Co-operative banks in Nagpur region (70%) have not to prepare a written document (methodology, procedure of steps with using methods and tools) for creation of short-term personnel plan that would ensure that this planning was systematic and controlled (see Figure 3).
- On the other site, most of the Urban Co-operative banks (56%) consider the development of such a document as a one precondition for increasing competitiveness of organizations.

H1 : Proper HR planning shall result in better performance by Urban Co Operative Banks : Supported

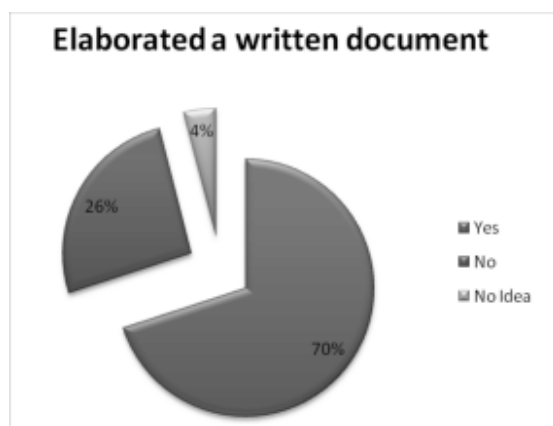

Fig. 3 elaborated a written document for creation of short-term personnel plan

If the organization is expected to achieve an exceptional performance, it is important that human resources were planned well. Therefore, it should establish a methodology for creating of human resource plan because a well prepared personnel plan saves time cost and brings efficiency in the using of human resources and also personnel plan represents the first step in

creating appropriately large and qualified staff.

H2 : The HR planning in Urban Co Operative Banks is directly related to the policy of bank : Supported

RECOMONDATION / SUGGESIONS

1. The human resource department should develop and implement a complete career development training programme for the staff. This would make them proactive and flexible, and effectively toward government new and forthcoming policies.
2. The state of mind and attitude of every employee should be changed through seminars and workshops to empower them. Appropriate logistics should be provided as well as adequate budgetary allocation for the human resource department, to overcome improper keeping of records of staff and its maintenance.
3. The human resource department should be structured to take its rightful place in the scheme of affair, so that they can educate the staff more on their practices and how they plan for the human resource practices like recruitment, promotion, evaluation among others. This would enable staff to have in-depth knowledge of the organisation.
4. The department itself should have a human resource plans so that no matter the changes in management, the plans will still be followed. These plans should be periodically reviewed in order to adjust to the dynamic environment. This would overcome the issues of excess staff which leads to increase cost of labour and also constant changing of directors in the organisation.
5. Lastly, everyone should be self disciplined including management so as to execute both the organization and human resource plans. The department should know that for human resource planning to be effective it

should be align with the organizational plan.

CONCLUSION

Human Resource Planning is a necessary task for every operating social program. Managing the human resource is one of the toughest challenges which the organizations are facing today as this completely depends upon the organization's commitment, competence and clarity of practices and procedure. HR Planning has attracted the attention of many organizations and in the near future its importance will still grow as it will become more integrated with the processes like performance management, talent management, career management, pay based on performance, development and talent management.

Compared with all other management functions, human resource planning in cooperative banks is more sensitive, personalized, context-dependent and cannot be managed through a set of predefined techniques. HR Planning is no longer just a support function but a strategic tool for competitive advantage. In fact, it is difficult to practice customer-centric strategic management without first achieving employee satisfaction. Thus, employee satisfaction is a prerequisite to customer satisfaction. Effective organization depends on having the right system of HR policies and practices in place to recruit, select, develop, appraise, compensate and place, promote or send away employees. Based on a careful analysis of the needs of the business, cooperative banks must prioritize their choices around workforce engagement. Successful HR Planning requires that the banks practice a sound management philosophy that respects human dignity and diversity and are committed to the growth of Organization, believe in the value of employee's contribution and involve them in decision the company policy might be to seek frank employee making and share the wealth equitably and fairly.

SCOPE FOR FURTHER RESEARCH

Future research must focus on a wider sample in order to get more generalized results. Moreover, it must be directed at modern ways of HR hiring and planning so that HR department of Urban Co Operative banks helps to improve HR planning. The size of the sample used to determine the dimensions of the scale was small. As a result, the stability of the results is uncertain.

ACKNOWLEDGMENTS

This research paper is made possible through the help and support from everyone, including: parents, teachers, family, friends, and in essence, all sentient beings. Especially, please allow me to dedicate my acknowledgment of gratitude toward the following significant advisors and contributors:

First and foremost, I would like to express my very great appreciation to Dr. P. L. Neulkar for his valuable and constructive suggestions during the planning and development of this research Paper. His willingness to give his time so generously has been very much appreciated.

Second, I would also like to thank the staff of the following organizations for enabling me to visit their offices to observe their daily operations

- Maharashtra Urban Co Operative Bank Mahal Nagpur
- Abhudaya Urban Co Operative Bank Nagpur
- Tirupati Urban Co Operative Bank Nagpur

Finally, I sincerely thank to my parents, family, and friends, who provide the advice and support. The product of this research paper would not be possible without all of them.

REFERENCES

1. *Aswathappa, K., 2007, Human Resource And Personnel Management, 4th edition, New Delhi, Tata McGraw-Hill Publishing Company Limited*

2. Bexley, James B., *Banking Management: A Guide To More Profitable Banking*, Gulf Publishing Company
3. ?AMBÁL, M., HOLKOVÁ, A., LENHARDTOVÁ, Z. *Basics of the management*. Trnava: AlumniPress, 2011, p. 106. ISBN 978-80-8096-138-1
4. CASCIO, W. F. *Managing human resources : Productivity, quality of work life, profits*. 3rd ed. New York: McGraw-Hill, 1992, p. 119. ISBN 0-07-010996-6
5. FERJEN?ÍK, J., BOSÁKOVÁ, M. *Human resource management*. 2nd ed. Bratislava: EKONÓM, 2001. 191 p. ISBN 80-225-1413-6
6. KACHA?ÁKOVÁ, A., NACHTMANNOVÁ, O., JONIAKOVÁ, Z. *Personnel managment*. Bratislava: IURA EDITION, 2008, p. 40. ISBN 978-80-8078-192-7
7. KOUBEK, J. *Human resource management : the basics of modern human resource management*. 4th ed. Praha: Management Press, 2007, p. 93, p. 100. ISBN 978-80-7261-168-3
8. MILKOVICH, T.G., BOUDREAU, J.W. *Human resource management*. Praha: Grada Publishing, 1993, pp. 190-191. ISBN 80-85623-29-3
9. Murleedharan, D., 2009, *Modern Banking: Theory and Practice*, Delhi, PHI Learning Private Ltd.
10. Reilly, P. (1996), *Institute for Employment Studies, Human Resource Planning*. Schein, E.A. (1976). *Increasing Organizational Effectiveness Through Better Human Resource Planning and Development*, MIT.
11. VETRÁKOVÁ, M., SEKOVÁ, M., ?URIAN, J. *Human resources and their management*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 2001, p. 32. ISBN 80-8055-581-8

ELECTRONIC REFERENCES

1. www.rbi.org.in
2. www.indiabiznews.com
3. www.iimb.ernet.in

Recession In Indian Banking Sector

Dr. Iftekhhar R. Hussain
Assistant Professor in Commerce
Seth Kesarimal Porwal College,
Kamptee

Abstract

Today, Banks act as important players in the financial markets. They play a vital role in the economy of a country. The Recession that began in December 2007 impacted the revenues and profitability of businesses worldwide. We are in a globalised world and no more immune to the things happening outside our country. Built on strong financial fundamentals, strict vigil on risk appetite and firm monetary guidelines, Indian banks have proved among the most resilient and sound banking institutions in the world. But there has been considerable divergence in the performance of the various banking institutions in the country as also among the public, private and foreign banks operating in India. The Indian banking system is relatively insulated from the factors leading to the turmoil in the global banking industry. Going by the performance for the calendar year 2008, Indian public sector banks have not only been able to weather the storm of global recession but have been able to moderate its impact on the Indian economy as well, compared to its peers among the foreign and private banks. The banking sector faces profitability pressures due to higher funding costs, mark-to-market requirements on investment portfolios, and asset quality pressures due to a slowing economy. But Indian banks' global exposure is relatively small, with international assets at about 6 per cent of the total assets. The strong economic growth in the past, low defaulter ratio, absence of complex financial products, regular intervention by central bank, proactive adjustment of monetary policy and so called close banking culture has favored the banking industry in India in recent global financial turmoil.

Introduction

Banks act as important players in the financial markets. They play a vital role in the economy of a country. The Recession that began in December 2007 impacted the revenues and profitability of businesses worldwide. The Indian banking system is relatively insulated from the factors leading to the turmoil in the global banking industry. Even as several top financial institutions and banks with footprint across several countries have crumbled under the relentless onslaught of a global financial turmoil, Indian banks and institutions have come

out relatively unscathed from the recession. Built on strong financial fundamentals, strict vigil on risk appetite and firm monetary guidelines, Indian banks have proved among the most resilient and sound banking institutions in the world. Further, the recent tight liquidity in the Indian market is also qualitatively different from the global liquidity crunch, which was caused by a crisis of confidence in banks lending to each other. While the main causes of global stress are less relevant here, Indian banks do face increased challenges due to domestic factors. The banking sector faces profitability pressures due to higher

funding costs, mark-to-market requirements on investment portfolios, and asset quality pressures due to a slowing economy. CRISIL views the strong capitalization of Indian banks as a positive feature in the current environment. Indian banks' global exposure is relatively small, with international assets at about 6 per cent of the total assets. Even banks with international operations have less than 11 per cent of their total assets outside India. The reported investment exposure of Indian banks to distressed international financial institutions of about USD1 billion is also very small. The mark-to-market losses on this investment portfolio, will, therefore, have only a limited financial impact. Indian banks' dependence on international funding is also low.

Indian Banking Sector remains a bright spot

Citigroup totters on the brink. Bank of America is neck deep in trouble. Governments everywhere are at their wits' end in dealing with the financial crisis. And yet little of this storm has touched the Indian banking system. It is not that the Indian economy has been spared in the present crisis. But the Indian situation is different from that in the western world. In the US and Europe, the housing market collapsed and dragged down banks. The two together have dragged down the real economy. In India, it is the real economy that got impacted first - on account of exports and the drying up of overseas finance for many firms. Banks are affected indirectly by the slowing down of the economy. The direct impact of the crisis on the Indian banking system has been small because Indian banks do not have big exposures to the subprime market. Indian banks are well placed to weather this impact. This is not a contrarian view. The RBI itself exudes optimism about the outlook for Indian banking in its latest Report on Trend and Progress in Banking. At a time when the financial system across the globe is engulfed in a deep crisis, the Indian banking system continues to show resilience. The underlying fundamentals

of the Indian economy would continue to underpin the robust performance of the banking sector which remains profitable and well capitalized. There are good reasons for such optimism.

- First, unlike in the west where credit supply has collapsed, credit grew at 25% in 2007-08 and by 24% in the year to date. Banks may be expected to slow down credit growth in 2009-10 given the uncertainties in the environment. But growth of around 20% is still an impressive figure.
- Secondly, spreads in the Indian banking system remain high in comparison with other banking systems, although they declined for the second year in succession. The net interest margin, an indirect measure of spread, was 2.4% in 2007-08. This is lower than the spread of around 2.8% we had until 2005-06. But volume growth today is higher than in most of the post-reform period. Higher volume growth should offset the decline in spread. Besides, banks have learnt to boost revenues through non-interest income.
- Thirdly, non-performing assets (NPAs) are at an all-time low. The ratio of net NPAs to net advances is down to 1%, down from 9% a decade ago.
- Fourthly, return on assets in the Indian banking system was 1% in 2007-08.

This figure is a widely accepted benchmark for performance in banking. We must expect a rise in NPAs and higher provisions in 2008-09 and 2009-10. But banks stand to gain on their bond portfolios as interest rates fall. So any decline in return on assets should be small. Does this all sound too good to be true - the Indian banking system as an islet of tranquility in a sea of turbulence? One alarmist scenario is a big collapse in property prices - remember, the rise in property prices here has been steeper than in

the US or Europe. No fears. Housing loans are only around 10% of overall banking assets. Even if 20% of housing loans go bad, a figure we have seen in the subprime crisis, the maximum impact would be a rise in NPA/asset ratio to 3%. With an average capital adequacy ratio of 13%, banks are well placed to withstand an increase in NPAs of this order. But even this is unlikely because banks finance around 70% of the white component of housing loans. If we assume a black component of just 30% of the value of the property, banks are protected against a decline in property prices of 50% from their present levels. There is always the danger of one or two weak players having serious problems. But we do have the capacity to contain systemic risk arising from such a situation. The broader lesson of the Indian banking system emerging relatively unscathed in the present crisis should not be ignored. Our unique approach to the issues of bank ownership and regulation, our reliance on home-grown solutions, has served us well. The need for caution is to be made on several fronts. However, there are two areas that do not receive the attention they merit. One is the need to improve the quality and performance of public sector bank boards. The RBI has laid down 'fit and proper' criteria for elected directors. It must extend these to all directors. It must also advise PSBs to increase the sitting fee from the disgraceful figure of Rs 5,000 - this pretence of austerity is not helping anybody. Another is the sharp rise in off-balance-sheet (OBS) assets in the banking system in recent years. For banks as a whole, OBS assets are 333% of balance sheets assets. The biggest exposures are among foreign banks (2,803%) and new private banks (302%). OBS items have proved the undoing of banks in the recent crisis. The RBI needs to keep its eyes and ears peeled.

Experts view on Indian Banks and Recession

There is a saying many Indians have heard from their grandmothers: "Spend only as much as you earn." It now seems that this piece of advice,

apparently firmly ingrained in an average Indian mindset, has helped the survival of the Indian banking system which, experts and politicians maintain with increasing confidence, has emerged unscathed from the global economic meltdown. According to some experts, this mindset is at the basis of the so-called conservative Indian mode of banking. Economic journalist and author Paranjay Guha Thakurta says: "Understanding why we managed to save ourselves from the global financial meltdown is fairly simple and sociological as well. In India our grandmothers used to say, spend only as much as you earn. In America people were doing the opposite. But in India it appears, people paid heed to their grandma's advice." Indian banks have not just survived the crisis but appear to have emerged even stronger from the recession and even gone ahead and posted reasonable profits in the year 2008-2009. But do generally sensible borrowing practices explain why Indian banks emerge even stronger in such hard times? Executive Director of one of Indian's biggest public-sector banks, Bank of Baroda, RK Bakshi, says: "Due credit should be given to the Reserve Bank of India (RBI). Being the apex bank of the country, it managed the monetary policies quite efficiently. When inflation was on the rise, RBI strengthened its hold over the markets and increased interest rates. But immediately after the fall of Lehman Brothers, RBI reduced the interest rates to increase liquidity in the markets. RBI also ensured that inter-bank transactions were not affected during this economic crunch, which in effect led to smooth payments and money transfers." The conservative mode in which the Indian banks have operated since their nationalization in the late 60s and early 70s appears to be an important reason why they did not loose out in the after-effects of the global liquidity crunch following the collapse of Lehman Brothers. Proving the early scares wrong, not just the public sector banks but also the private banks of India remained unaffected by the recessionary spirals. Rana Kapoor,

Founder-Chairman of one of the fastest-growing private banks in India, Yes Bank, echoes this view: "The customer - private or corporate - can very well see for himself that the Government of India and even the RBI has never differentiated amongst the public-sector or private banks. We realized this especially during recession times that the common man in India did not differentiate between governments or a private bank and his trust remained as before. The private banks on their part have also followed the RBI banking guidelines which paid off very well." A balanced and conservative approach, plus the ever watchful eyes of the Government's Reserve Bank of India - these factors have been critical in helping to save Indian banking and monetary institutions following the seismic events of last September. RBI guidelines limit Indian banking forays into foreign portfolio investment. Banks can not lend beyond an unsecured capital and their investments in the share markets are also controlled by the RBI. Another important factor is the limit over the Indian banks' use of foreign capital. As a result of this constraint, in an economic meltdown situation, when foreign companies start withdrawing capital, the Indian banks remained unaffected. Bank of Baroda's Executive Director RK Bakshi adds: "Banks like us which have foreign operations in more than 75 countries, also have to follow the RBI foreign banking guidelines. In effect, although we are banking in foreign countries, our basic policies emerge from home. And that's there a son why in India also, we managed to curtail our non-performing assets." Not very long ago, many critics spoke about the need for privatization of the Indian banking sector, especially the public-sector banks. But these voices seem to have faded away during recession. Paranjay Guha Thakurta feels that stability of the government banks and customers' faith in them played an important role in delaying a complete privatization of the banking sector: "In times of economic liberalization and globalization, everyone

wanted to bring reputed foreign banks in Indian markets. But after the fall of Lehman-like numerous institutions no-one even remembers this debate." As leading global powers announce deadlines to come out of the recessionary phase, more and more people are acknowledging the fact that careful monetary policies by the Government of India saved Indian banking institutions from contracting the 'meltdown virus'. The Indian banking industry on its own part has also realized that having a strict watch dog like the Reserve Bank paid rich dividends in times of one the biggest economic crisis the world has ever witnessed. That, but also that old grandma advice to only spend what you earn, of course.

Indian Banking sector challenged by domestic, not global, factors

The reasons for tight liquidity conditions in the Indian market in recent weeks are quite different from the factors driving the global liquidity crisis. Some reasons include large selling by Foreign Institutional Investors (FIIs) and subsequent Reserve Bank of India (RBI) interventions in the foreign currency market, continuing growth in advances, and earlier increases in cash reserve ratio (CRR) to contain inflation. RBI's recent initiatives, including the reduction in CRR by 150 basis points from October 11, 2008, cancellation of two auctions of government securities, and confidence-building communication, have already begun easing liquidity pressures. The strong capitalization of Indian banks, with an average Tier I capital adequacy ratio of above 8 per cent, is a positive feature in their credit risk profile. Nevertheless, Indian banks do face challenges in the current Indian economic environment, marked by a slower gross domestic product growth, depressed capital market conditions, and relatively high interest rate regime. The profitability of Indian banks is expected to remain under pressure due to increased cost of borrowing, declining interest spreads, and lower

fee income due to slowdown in retail lending. Profit levels are also likely to be impacted by mark-to-market provisions on investment portfolios and considerably lower profit on sale of investments, as compared with previous years. Moreover, those Indian banks considering accessing the capital markets for shoring up capital adequacy may be forced to curtail growth plans, if capital markets remain depressed. While these challenges will play out over the medium term, CRISIL expects the majority of Indian banks' ratings to remain unaffected, as they continue to maintain healthy capitalization, enjoy strong system support and benefits of government ownership in the case of public sector banks."

Public sector Banks and Recession

There has been considerable divergence in the performance of the various banking institutions in the country as also among the public, private and foreign banks operating in India. Going by the performance for the calendar year 2008, Indian public sector banks have not only been able to weather the storm of global recession but have been able to moderate its impact on the Indian economy as well, compared to its peers among the foreign and private banks. Figures put out by the Reserve Bank of India suggests that banking activity in the country continued unabated during the first phase of recession, thanks to the better than expected performance of public sector banks. This was while the assets and liabilities of both foreign and private sector banks dipped during the corresponding period last year. But public sector banks seem to have more than made up for the shortfall from foreign and private sector banks and the growth inflow of bank resources to the diverse sectors of the Indian economy has continued unabated.

Public Sector Banks Recruits during Recession

While thousands of people worldwide have been handed over pink slips as a part and parcel of the global slowdown, Indian public sector banks

still have jobs many. Indian public sector banks like State Bank of India, Union Bank of India, Syndicate Bank, Central Bank, Andhra Bank, Corporation Bank, Punjab National Bank and Nabard. It was reported that Union Bank are planning to hire more than 4000 officers and 1000 clerks this year. State Bank of India has bigger plans. By year end it plans to recruit 20,000 clerical staffs and around 5000 officers. Although recession has hit many other sectors, manpower is still a necessity in the public banking sector. The requirements of extending credit to primary sectors, and expansion plans of many banks into the rural market make this an essential move. According to industry estimates around 40,000 people was already hired in the current fiscal year as opposed to 15,000 last year. Ironically, job seekers who earlier sought private and foreign banks for its lucrative salary packages, now has been writing tests to get through the public sector banks. Job security seems to be the priority of the hour.

Non-food bank credit

Contradicting the general trends of the economy, the extension of non-food bank credit has grown faster in calendar year 2008 against the previous year. The same has been the case with regard to the flow of resources to the commercial sector, which includes nonfood bank credit, investment on shares/bonds/debentures and commercial paper issued by public/private sector companies. Despite this visible growth in credit extension by banks, there was a perception of decelerating credit growth to the Indian economy as a whole during 2008. This slow down in credit extension could be primarily attributed to reduced flow of funds from non-bank sources such as financial institutions, NBFCs and resources mobilized from the capital markets and by way of external commercial borrowings - ADR, GDR, FCCB, foreign direct investments - and other forms of short-term credit. In fact, resource flow from these sources had dipped by over 30 per cent during 2008, while flow from the banking sector

had increased by close to 30 per cent. The review of the Monetary Policy by the RBI for the third quarter of 2008-09 said: "There has been a noticeable variation in credit expansion across bank groups. Expansion of credit by public sector banks was much higher this year than in the previous year, while credit expansion by foreign and private sector banks was significantly lower."

Deposit accretion

Growth in Deposit, Credit (In Percentages)				
	Deposits		Credit	
	2007	2008	2007	2008
Public Sector Banks	24.2	24.2	19.8	28.6
Foreign Banks	34.1	12.1	30.7	19.6
Private Sectors Banks	26.9	13.4	24.2	11.8

Annual variation in Banking Indicators (In Percentages)		
	2007	2008
Aggregate Deposits	25.1	21.2
Bank Credit	21.4	24.0
Non-food bank credit	22.0	23.9
Flow to commercial sector	21.7	23.4

Annual Variations as on 4th January 2008 and 2nd January 2009

This credit expansion by the banking sector was also reflected in the deep divergence in the pace of growth in deposits among the banks. It was only the public sector banks which could maintain the pace of growth in deposit accretion at 24.2 per cent. Deposit accretion in foreign banks fell sharply from 34 to 12 per cent and for private sector banks from 27 to 13 per cent. Backed by the steady pace of growth in deposits,

the growth in public sector banks disbursement also grew quite significantly. Meanwhile, there was a deceleration in credit extension by foreign and private sector banks during 2008.

Banks Profit, Even in This Recession

The banks are doing so well in this time of recession. The 5 reasons that big banks are able to beat the recession and rake in the profits are

1. Underwriting increases provide investment banks with more income as businesses go to investment banks. Banks that do the underwriting collect fees, and if they actually make the loans, they also collect the interest.
2. Trading revenue is also up as investors try to play the market, getting in when prices are low and trading to take profits on the rallies. Many of the big banks (like Goldman) do over the counter trades, so they get commissions as well.
3. Less competition is the result of failed banks and takeovers. This means a bigger piece of the pie for those banks that are left.
4. Toxic assets have been working their way through the system. Additionally, some banks (like Goldman) had limited exposure to toxic assets to begin with.
5. Retail banking has been providing a boost. People still need a place to keep their money. With a lower Fed funds rate, they can pay less in interest to their savings customers, while still charging between 5% and 10% interest (more for credit cards) on loans they make. That difference is resulting in profitability.

How Are Indian Banks Doing Today?

In spite of the sinking ships and crashing boats in the stormy ocean of international business particularly the banking sector some countries have managed to hold on and sail

through the troubled waters. Indian and Chinese banking houses are a fine example. Though Indian share markets have plunged to more than half of their value in one year the banking sector has managed to post profits in the third quarter of 2008. The State Bank of India declared a quarterly profit rise of 40% over the last quarter. State Bank of India is India's first non Oil based sector to feature in fortune 500 prestigious lists of companies. It has upheld the trust of Indian investors and FDIs with this good news. This achievement could be a reason of its direct backing by Government of India. Probably peoples trust in the largest Indian banking firm was buoyed by the decision of other governments worldwide to sanction bailout packages to save the leading business houses. US have done it with billions of dollars of bailout packages. Indian government had also announced similar steps. Governments have come out in full colors to put the economy on a high growth track. Yes the colors are not showing as soon as they were expected to come but the signs are positive and the wounds will heal with time. There has been a big downfall in hiring of fresh executives for banking sector now. But the requirement for experienced candidates is on the rise. Manpower and staffing consultants for banking and broking sector are making the most of this opportunity. One of my friends works of ICICI bank that posted a growth of 1% over last quarter. He got into the trade during this time of crunch through a leading manpower consultancy in India. I can say things are easy but he is doing a great job.

Conclusion

The prudential norms adopted by the Indian banking system and the better regulatory framework in the country have helped the banking system remain stronger even during the global slowdown. There is an apprehension among the customers and the people in the country about the strength of the banking system. The banking system today has Rs36 Lakh

crore of deposits and Rs 26 Lakh crore of advances. The money of the people is safe in Indian banks, unlike the western banks. The Indian banking system has the rule of dharma, which has taught the sector not to have greed. In the end, the banking industry is likely to be just fine. While some individual banks went down, and continue to struggle, the financial sector as a whole is doing okay, and is likely to recover from this recession without too much trouble. Hopefully, these profits mean that the banks will be more willing to help other companies that need access to credit.

References:

- *Problems and Prospects of Banking in India (Dr. M.M Tapkir), 2007*
- *The Global Economic Crisis through an Indian Looking Glass-By Adarsh Kishore, Publisher: Sage India*
- *Global Recession and its Impact on Indian Economy- by Ajay Kumar Tomar and Shobha Jain- Publisher: Kunal Book Publishers*
- *Websites*
- <http://www.banknetindia.com/banking/cstudy.htm>
- <http://www.rbi.org.in>
- <http://www.nabard.org>
- <http://www.lic.wwindia.com>

Work Culture and Morale

Dr. Rajkumargiri N. Gosavi
Associate Professor
Department of Commerce
Dhanwate National College, Nagpur

Abstract:

When work culture and morale are studied together one can find out how the cause and effect relationship works between them. This relationship of study will provide us the insight about how the factors like productivity, profitability, customer satisfaction and employees all round happiness can be achieved. The aim of this article is to explore the concept of work culture and employee morale in the organization.

Keywords: work culture, morale, productivity, profitability, customer satisfaction

Introduction

Appropriate work culture can boost the morale of the people to a large extent resulting in intrinsic satisfaction for the employees, improving the productivity, creating healthy organizational climate and all round harmony in the organization. Similarly when the morale is high it can also positively make a substantial impact on the work culture. The people become more conscious of evolving a work culture that will help them realize individual and organizational goal, building up distinct organizational ethos which will provide the organization distinct identity and they will experience pride in being part of the organization.

When work culture and morale are studied together one can find out how the cause and effect relationship works between them. This relationship of study will provide us the insight about how the factors like productivity, profitability, customer satisfaction and employees all round happiness can be achieved. Establishing and maintaining a strong company

culture is an important part of success. Invest in it to keep employee morale high - ignore it and lose your momentum. Your company's culture includes both the visible and the invisible. Core values, norms, behavior and style.

Work Culture

Management is the process of achieving results in organized groups. Organizations and groups function in societal culture; in fact they are part of the larger culture. Organizations have their own culture, which are shaped to large extent by the larger societal culture as 'a pattern of basic assumption' invented, discovered or developed by a given group as it learns to cope up with its problems of external adaptations and internal integration.'

Culture in an organization evolves out of collective perceptions of employees on various aspects of the organizational work life. It is shaped through their day-to-day experiences while dealing with various facets of the organizational realities such as its goals and objectives, policies and practices, leadership, structure, work design, technology adopted, people, dominant modes of communication,

motivational and reward mechanisms, working conditions, etc. It provides dynamic interface to the employees in the organization in the form psychologically meaningful and behaviorally pertinent perceptions, which impels them to think, feel and act in consistently similar ways (Schneider, 1975).

The Work Culture of an organization is a product of its history, traditions, values and vision. It is a pattern of basic group assumption that has worked well enough to be considered valid and therefore is taught to new member as the correct way to perceive think and feel.

Work Culture is the total sum of the values, customs, tradition and meaning that make a company unique. Corporate culture is often called "The character of an organization" since it embodies the vision of the company's founders. The values of a corporate culture influence the ethical standard within a corporation as well as managerial behavior.

Desirable work culture includes shared institutional values, priorities, reward and other practices which foster inclusion, high performance and commitment while still allowing diversity in thought and action. Work Culture is a combination of qualities in an organization and its employee that arises from what is generally regarded as appropriate ways to think. Culture is a vehicle through which individuals contributes, coordinates their activities to achieve common goals and expectations.

Every organization has a culture. It has its own culture forms that constitute the expected and accepted way of behaving. These norms are mostly constitutes the expected and accepted way of behaving. These norms are mostly unwritten and tell the employees really are. These influence everyone's perception of the business from the chief executive to the lowest rank. Employees from all cadre of any organization contribute to the success or failure of the organization, to the norms by accepting

and supporting them.

Gallagher and Brown (2007) pointed that the culture of organizations influences what the company does, how it operates, what it focuses on, and how it treats customers, employees, and shareholders expectation. Invariably, the culture of every organization includes the customs, beliefs, norms, morals, ethics and values which are often reproduced and replicated through its language, stories, signs (symbols), rituals and rites (Daft, 2000).

There are many different work cultures, reflecting the differences between skilled and unskilled labor, professional, white - collar, and service work and worker's identities by race gender age and ethnicity. Work culture has changed as the nature of work has transformed over the past.

Stanley Davis commented on this concept as corporate culture is the pattern of shared beliefs and values that give the member of an institution meaning and provide them with the rules for behavior in their organization.

Campbell, Dannelte and Lawler have commented that organizational culture is concerned with how employees perceive have the six basic characteristics as individual, autonomy, structure, reward, consideration and conflict.

Every organization will have its own word to describe what it mean by culture , Some of them are core, ethos, ideology, manner, patterns, philosophy, purpose, roots, style, vision and way.

Saiyadin (2003:258) explains that culture performs the following functions:-

- Culture supplements rational management: creation of work culture is a time-consuming process.
- Culture facilitates induction and socialisation.
- Culture promotes a code of conduct.
- Sub-cultures contribute to organizational

diversity.

Morale

Morale is a fundamental psychological concept. It has been defined in many ways, but all the definitions revolve around the attitude towards the work for the accomplishment of organizational goals.

Morale is the degree of enthusiasm and willingness with which the members of a group pull together to achieve group goals. Morale represents a composite of feelings, attitude and sentiments that contribute to general feelings of satisfaction. It is a state of mind and spirit affecting the willingness to work which in turn, affects organizational and individual objective.

Morale is an indicator of attitude of employee towards their job, superior and environment. It is the sum total of employee's attitude feeling and sentiments towards these variables. Morale is a byproduct of motivation and group relationship in the organization.

"Morale is a mental condition or attitude of individual or groups which determines their willingness to co-operative"

By Edvin B Flippo

"Morale is a feeling, somewhat relate to spirit. Enthusiasm or zeal."

By Dale Yoder

"Morale as the cooperative attitude or mental health of a number of people who are related to each other on some basis."

By William Spriegal

Types of Morale

Whenever Morale is assessed it is of two type

- (1) individual Morale (2) Group Morale

The Morale either of the two may be

- (1) High (2) Low

This Morale is directed at two elements

- (1) Job (2) Organization

Importance of the Morale

- 1) If the employees have a high morale, it is the positive effect of positive approach towards allied factor
- 2) A satisfied worker refrains himself from living away from the job. This reduces the absenteeism and thereby high turnover is achieved.
- 3) If industrial dispute and employee grievances are avoided which is possible by raising employee morale, it adds to the reputation of organization

In order to achieve high levels of employee productivity, organizations must ensure that the physical as well as social environment is conducive to organizational needs facilitating interaction and privacy, formality and informality, functionality and cross-disciplinarily. In fact in all of the work patterns, the previous researchers found that interaction was perceived to be the component to have the most positive effect on productivity, and distraction was perceived to have the most negative.

Though maintaining good morale is important for any organization, the past researches find the high and low morale among the employee. Experiencing high morale benefits from less work hours lost to unscheduled days off, and higher productivity from employees satisfied with their company. Low morale can cause additional expenses, such as employee turnover and a drop in production. Therefore it is important to understand the factors that affect morale in an organization. Some of the Important Factors discussed by George N. Root III, of Demand Media has been mention as under:

Changes in Management

Employees can become accustomed to the practices and methods of a particular manager, and when there is a change in management that can have an effect on morale. It can also depend on the circumstances that caused the change.

Employee Opportunity

Employee morale is impacted by the opportunities and recognition that the company offers, according to Human Nature At Work.

Confidence in Management

If employees feel that company management is competent, then the morale of the company remains high as employee expectations of company success remain intact.

Communication

A company has many levels of communication- from management to employees, between departments, between management groups and between individual employees. To maintain morale, communication lines need to remain open and important information needs to be delivered in a timely fashion.

Conclusion:

Due to the diverse nature of workforce, it becomes important for organizations to draw a blueprint of culture that molds employees in the way management desires. However, one of the management prerequisites for new employees is their willingness and acceptance of the organization's core cultural values. A strong organizational culture supports adaptation and develops organization's employee performance by motivating employees toward a shared goal and objective; and finally shaping and channeling employees' behavior to that specific direction should be at the top of operational and functional strategies

References:

- 1] Ballabha, J. P. (1990). *Work culture in the Indian context*.
- 2] Barbara J. Fretwell, (2002): *Promoting Organizational Competency: A Solution To Increasing Employee Morale And Customer Satisfaction*. CERES Innovations, pp.1-9.
- 3] Barney, J. B. (1986). *Organizational Culture: Can it be a Source of Sustained Competitive Advantage?* *Academy of Management Review*, 11, 656-665.
- 4] Daucet, J. (2010, January 10). *sunshinejenna*. Retrieved from <http://www.studymode.com/essays/Creating-A-Healthy-Organizational-Culture-273591.html>: <http://www.studymode.com/essays/Creating-A-Healthy-Organizational-Culture-273591.html>
- 5] Daft, R.L. (2000). *Organization Theory and Design*. (7th ed.) South-Western College Publishing, Thomson Learning. U.S.A.
- 6] Haynes, B. P. (2008). *An Evaluation of the Impact of the Office Environment on Productivity*. *Journal of Facilities*, 26 (5/6), pp. 178-19.
- 7] Huang, Y. H., Robertson, M. M., and Chang, K. I. (2004). *The role of environmental control on environmental satisfaction, communication, and psychological stress: effects of office ergonomics training*. *Environment and Behavior*, 36(1), 617-638.
- 8] Mohr, R. (1996). *Office Space is a Revenue Enhancer, Not an Expense*. *National Real Estate Investor*, 38(7)46-47.
- 9] Shelar Chitra M. and R.G. Phadatare (2013): *A Study of Employee's Welfare and Social Security Measures with Special Reference to Selected Industrial Units in Karad Taluka, Dist. Satara*. *International Interdisciplinary Research Journal*, Volume-III, Issue-IV, July-Aug 2013pp.228-242.
- 10] Upadhyay Devina and Anu Gupta (2012) : *Morale, welfare measure, job satisfaction : The key mantras for gaining competitive edge*. *International Jour. of Physical and Social Sciences*. Vol. 2 (7) PP. 80-94.
- 11] Yilmaz, C. & Ergun, E. (2008). *Organizational culture and firm effectiveness: An examination of relative effects of culture traits and the balanced culture hypothesis in an emerging economy*. *Journal of World Business*, 43,290-306.
- 12] Zia1 Sayma(2011): *Effects of organizational team building on employees' morale & job retention*. *Business Management Dynamics* Vol.1(.7) pp.31-37

Exploration of Mythical, Political and Social Aspects in Tharoor's The Great Indian Novel

Prof. Sharad R. Vihirkar
R.S.Bidkar Arts, Commerce
& Science college Hinganghat, Dist
Wardha

Introduction:

Indian writing in English has occupied most important place in the history of English literature. It has gained widely popularity due to the variety of texts, themes and ideas and by mixing up tradition and modernity in the production of art. It has created its own uniqueness in the midst of variety of literatures. Shashi Tharoor is one of the legendary figures in English. His novels develop certain specific strategies in order to address directly some of the central concerns of contemporary India. It has been observed that there is a continuous alternation between history and fiction in the narrative structure in his novels. This paper is an attempt to analyze his novel to focus on social, mythical and political aspects of India with special reference to 'The Great Indian Novel'.

'The Great Indian Novel' is perhaps the finest socio-political satire which interprets The Mahabharata as India's contemporary history of 20th century. Many of the characters, incidents and issues in the novel are based on people and events described in the great epic the Mahabharata. The title of the novel is not from the author's estimate of its contents but in deference to its primary source of inspiration the ancient epic'. In Sanskrit, Maha means great and Bharata means India. It is a lengthy 418 pages novel in the form an epic. An invisible but omnipresent and participating narrator Ved Vyas (V.V.) tells the story following the epic device to a mute scribe in the person of Ganapathi. M.K. Chaudhury remarks: - "...Tharoor's Ved Vyas in 'The Great Indian

Novel narrates to Ganapathi, his scriptwriter, in pretentious, jocular, garrulous and perky manner the story of modern India. He not only transforms the ancient myth into pre-independence and post-independence politics but also transforms the contemporary political history into a myth of some kind or other"¹ (Chaudhury, 1994:118).

The individual characters from Mahatma Gandhi to Indira Gandhi, and Morarji Desai are cleverly represented. Their historic actions and interactions are made to conform to the novel's well-known episodes. Meenakshi Sharma writes: - "...Tharoor's 'fictional recasting of the epic (Myth 30) sets up a perspective which connects not only its narrative but also the underlying notions of history, fiction, and narrativisation with ancient and resilient Indian traditions. It is through such a return to indigenous traditions that the novel poses a significant post-colonial challenge to the dominant Western paradigms of narrative in fiction and historiography. Its narrative strategy allows Tharoor to suggest, in indigenous cultural traditions and myths, an alternative to the Western paradigm of narrative with a beginning, middle and end"² (Sharma, 1999:135-6).

Like Raja Rao, Shashi Tharoor uses the digressive method of storytelling. His novel is not only an ambitious novel but a complex work of art. Tharoor's The Great Indian Novel...in fact, the urgency to write a novel of epic magnitude that can render national history by

integrating India's past and present and reflects the totality of Indian experience and the psyche of the country were generated by the Emergency, the dark night of the whole of India that upset known, order, values and norms. The nightmarish experience of the country during the darkest period in the history of free India helped revive the memory of the battle of Kurukshetra, giving birth to the realization that contemporary Indian reality can be understood only in relation to the myths and legends of India's remote past 3(Chaudhuri.1994:104).

The Great Indian Novel is divided into eighteen chapters, reminding one of the eighteen parvas of the Mahabharata. India is a great country indeed and applying the same adjective to this story. Rao remarks:...'When the source is a work like the Mahabharata or the Ramayana, which have a special anchoring in the collective ideology and consciousness of a community or a nation, then the safest strategy would be the literalist,- this for the very obvious reason that the demands and interests invoked by modern fiction are radically different from those presupposed by an ancient epic form,- it liberates the novelist from obligations to the original source and difficult because it demands considerable creative energy from the novelist'4(Rao.1988:120).

At the outset, Tharoor gives us a clear family tree of individuals and their intricate relationships with one another. The persons, places, and events of the epic are parodied by making certain alterations. The foremost important character and the narrator of the story is Ved Vyas (V.V) who may be equated to Rajagopalachari, the first Governor General of Independent India. The characters like Shantanu, Satyawati, Ganga, Vichitravirya, Ambika, Ambalika etc. find mentioned only when the narrator refers to the part of the story before the appearance of the other important protagonists. The character next in the order of importance is Bhishma or Ganga Datta who is very closely

suggesting Gandhiji. The blind Dhritarashtra parodied as Nehru, Subhash Chandra Bose as 'Pandur the pale'(p.42) , Vidur Dharmaputra (Sardar Patel) the 'Iron Man of India'. Tharoor transcribes the hundred Kauravas as one girl called Priya Duryodhani(Indira Gandhi) attributes the vices of all the Kauravas to her, Karna (Mohammed Ali Jinnah) , Dronacharya (Jayprakash Narayan) . Of the five Pandavas, we find Yudhishthira (Morarji Desai), the unflinching follower of dharma. The other brothers can be said to be...allegorical representations of India's major religions, or as India's diverse regional cultures, or as the five arms of government-jurisprudence, defense, media, external, and national affairs 5 (Parmeshwaran,1975: 435)

There are some other characters cleverly presented like Lord Mountbatten (Viscount Druwpa), his wife Pamela (Georgian Druwpa), the Indian democracy (Draupadi D.Mokras). She is the child born of the marriage between Britain's concept of democracy and the Indian system of administration, and Amba or Shikhandi (Nathuram Godse) , Shishu Pal(Lal Bahadur Shastri) whose tenure as Prime Minister is cut short by a conspiracy. Tharoor describes Kunti-

"She was seated in the living room, half-smoked Turkish cigarettes overflowing from a near-by ashtray whose silver matched the tint of the hair, at her temples. 'Her Banaras sari, Bombay nails, Bangalore Sandals and Baireilly bangles all advertised her fabled elegance-' (p.265) .

Madri is portrayed as the wife of Subhash Chandra Bose, Hari Singh (Vyavbhichar Singh), General Dyer (Colonel Rudyard), Richard Attenborough as Sir Richard, and Heaslop

The places in the story too, are given parodic names, which are charged with political significance. The places with altered names are Jalianwala Bagh (Bibigrarh Gardens), Kashmir(Marmir), Srinagar (Devpur), Jammu (Marmu), China (Charka), Pakistan (Karnistan),

Goa (Comea) and Bangladesh as Gelabin Desh etc. The Historic Dandi March is called the 'Mango March'.

Tharoor allegorizes the colonizer-colonized relationship through parodying certain crucial incidents for instance, the Jalianwala Bagh massacre. The author's depiction of the exploitation and misery of the cultivators of Bengal by the whites and local landlords is heart rending. Tharoor points out their callousness and tyranny in the topical sentence: "the British killed the Indian artisan, they created the Indian 'landless labourer', 'they exported our full employment and they invented our poverty' (p.95).

The real events of the epic are juxtaposed with the developments of the present century and the laws of the British rule are applied to the past. Thus, we have King Shantanu, the father of Bhishma, worried about having another son, Bhishma's renunciation of the throne and his vow of celibacy lead to the Gandhiji in the making, who gradually renounces all the pleasures and comforts of life. References have been made to his frequent fasts, satyagrahis, the Dandi March (Mango March). Soon after freedom, he was ill and almost near his death. At such times Shikhandi (Godse) appears on the scene to take revenge and fires three bullets into Gandhiji's frail body and takes his life. With his death an era in the history of India comes to an end. Tharoor says that, had Nehru been able to see 'like the rest of us, India's history would have been different today. Bose's outlook is at once revolutionary and practical, while that of Nehru and Gandhi is one of biding time. Anticipating his arrest on the eve of the Dandi March, Gandhi hands over the mantle of leadership to Nehru with the hope he would never seek re-election and wanted to give others a chance. Thus, Nehru is saved loss of face by Gandhi's shrewd tactics. On the Kashmir issue, the author considers a highly misguided decision of Nehru for which the Indians have had to pay a heavy price.

In 1962 China invades India. But Nehru does not even offer to resign. Instead, he makes Krishna Menon the scape-goat and sends his head rolling. He takes to heart this back stab from China, and dies a disillusioned man. After his death, the mantle of leadership falls on the shoulders of Lal Bahadur Shastri. He (Shishu Pal) agrees to the peace pact at Tashkent and concedes all the land won by the Indian army for the sake of maintaining peace. The same night Shastri poisoned by his opponents and his promising career nipped before long. The death of Shastri is followed by the emergence of Indira Gandhi (Priya Duryodhani) on the scene. Under the guidance of her well-known father, she is skilled as a very calculative and strategic ruler. Whereas democracy is shown as the lovely young woman and her natural beauty is much extolled. Draupadi Mokras (Democracy) becomes a thorn in the flesh and she wants to get rid of her by getting her married. A swayamwara is arranged where she garlands the bold Arjun. Duryodhani wants her to choose Eklavya. But she is shared by the five brothers as a result of an unintentional injunction by their mother. Indian democracy is very precarious and needs the co-operation of organs like jurisprudence, defense, and media, external and internal affairs especially when she is placed in the hands of a dictator.

Indira Gandhi goes on consolidating her position by slogans like 'Garibi hatao' and adopting populist measures. Tharoor next gives us an account of the Bangladesh war of 1971. India intervenes to check the carnage and anarchy taking place there. Bangladesh is cut off from West Pakistan like the body of Jarasandha cleft in twain and hurled in opposite directions never to unite again. Mrs. Gandhi is awarded the 'Bharat Ratna' for the humanitarian service rendered by her to the Bangladeshi. But ironically on the home front the situation goes on worsening with more and more Indians sliding below the poverty line. Malnourishment and exploitation, corruption problems focused

in the text. Tharoor rightly says

"...today's India is a land of adulteration, black-marketing, corruption, communal strife, dowry killings, you know the rest, and that this is the only India that matters. Not my India, where epic battles are fought for great causes, where freedom and democracy are argued over, won, betrayed and lost, but an India where mediocrity reigns, where the greatest cause is the making of money, where power is an end in itself rather than a means, where the real political issues of the day involve not principles but parochialism(p.412)

The dreadful social condition of the Indian people is best expressed in the catalogue of adjectives that the author uses, each with the prefix 'under'. The masses found just enough food to keep themselves alive, and they were-

...underfed, undernourished, under grown, underweight, under clad, undereducated, underactive, underemployed, undervalued and underfoot, but alive. Yet how sympathetically their underdevelopment was understood by Duryodhani underlings! (p.357).

Thus Shashi Tharoor tried to achieve an animating correspondence between the past and the present and use a hybrid mode of narration that combines myth and history. He projected the dreadful social condition.

References

1. Chaudhury, M.K. 'The Eternal Present: Shashi Tharoor's Story of India.' In *Recent Indian Fiction*. Pathak, R.S. Editor. New Delhi: Prestige Books, 1994, p.118.
2. Sharma, Meenakshi. 'Narrating India: Strategies of Narrativisation and Historiography in Shashi Tharoor's *The Great Indian Novel* and Vikram Seth's *A Suitable Boy*.' In *Writing in Post-colonial Space*. Nath Surya Pandey. Editor. New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors, 1999 p.135-6.
3. Mukherjee, Meenakshi. *The Twice-Born Fiction*. New Delhi: Arnold-Heinemann, 1971, p. 31.
4. Rao, Raghvedra K. Jan: 'Myths as Modes of Human Experience' *Indian Literature*. Vol. XXXI. No. I 1988 p.120.
5. Parmeshwaran, Uma. *A Study of Representative Indo-English Novelists*. New Delhi: Vicks Publishing House, 1975 p.435.

Khaled Hosseini's Novels: A Study in Human Relations

Prof. Sameer Naim

Associate Professor

Dr. M. K. Umathe Arts, Science & R.

Mokhare Commerce College, Nagpur

Introduction:

Khaled Hosseini, the Afghan-American novelist, who, through his critically acclaimed novels; *The Kite Runner*, *A Thousand Splendid Suns* and *And the Mountains Echoed*, reintroduced Afghanistan, the country of his birth, to the World in general and the Western World in particular. Afghanistan, in the past three or four decades has been projected by the Western media and the Western governments, as a country that epitomizes all that is evil and negative. Widespread destruction and desolation, unimaginable acts of cruelty and barbarity, moral and cultural bankruptcy, regressive mindset, aversion to progress, chaos and anarchy, are things that people generally identified and associated with Afghanistan.

Things took an even nastier turn after the 2001, 9/11 attack on the World Trade Center and subsequent American invasion of Afghanistan to hunt down the masterminds of that attack. Against the backdrop of this all-pervading gloom, emerged in 2003, Khaled Hosseini's first novel, *The Kite Runner*. Through his intelligent and artistic amalgamation of facts and fiction-both in situations as well as characters-Hosseini successfully presented before the world that beneath the apparent turmoil, gloom, destruction and desolation, lies a beautiful country, rich in history and culture, and a people who have, despite experiencing unimaginable hardships and unspeakable cruelty-the scars of which they still carry on their mind, body and

psyche-not abandoned humanity. People exhibit unparalleled examples of love, friendship and loyalty even in some of the most trying and unfavourable circumstances. Timidity, cowardice, and weakness of character may lead a man astray for some time and force him to commit some acts of selfishness and betrayal, but ultimately through his acts of kindness and courage, he redeems himself. Every dark cloud has a silver lining. Hosseini's characters justify this natural phenomenon. No matter how turbulent and bleak one's past and present are, future always holds promise of a better and brighter tomorrow. His two subsequent novels; *A Thousand Splendid Suns* and *And the Mountains Echoed*, continued with and corroborated this theme.

The Kite Runner:

The Kite Runner is an unforgettable and heart-wrenching tale of an unlikely friendship between a wealthy boy and the son of his father's servant. It is the story of Amir, the privileged son of a wealthy businessman in Kabul, and Hassan, the son of his father's servant. As children in the relatively stable Afghanistan of the early 1970's, the boys are inseparable. They spend idyllic days running kites and telling stories of mystical places and powerful warriors until an unspeakable event changes the nature of their relationship forever, and eventually cements their bond in ways neither boy could have predicted.

It is a beautifully crafted novel set in a country

that is in the process of being destroyed. It is about the power of friendship, the price of betrayal and the possibility of redemption. Hosseini manages to provide an educational and an eye opening account of a country's political turmoil, while also developing characters whose heart-breaking struggles and emotional triumphs resonate with the readers long after the last page has been turned over.

Khaled Hosseini identifies a number of themes that appear in *The Kite Runner*. Commenting on the themes of *The Kite Runner*, he remarked, "Because themes of friendship, betrayal, guilt, redemption and the uneasy love between fathers and sons are universal themes, and not specifically Afghan, the book has been able to reach across cultural, social, religious and gender gaps to resonate with readers of various backgrounds."

Amir's uneasy relationship with his father, his constant endeavours to win back his father's undiluted love compels him to betray his selfless and all sacrificing friend Hassan. This act of selfishness and cowardice makes him suffer from an all consuming sense of guilt that haunts him for 26 years till he finally redeems himself through the rescue of Hassan's son, Sohrab and provide him the hope of a better and brighter future.

The novel offers different layers of loyalty and devotion; Rahim Khan's steadfast and unwavering friendship with Amir's father, Ali's loyalty and devotion towards his master, Hassan's selfless and all-sacrificing friendship and love for Amir and Rahim Khan's help and motivation to Amir to redeem himself and get rid of the guilt he has been living with.

A Thousand Splendid Suns:

Propelled by same superb instinct for story telling that made *The Kite Runner* a beloved classic, *A Thousand Splendid Suns* is at once an

incredible chronicle of thirty years of Afghan history, and a deeply moving story of family, friendship, faith and the salvation to be found in love. Born a generation apart and with very different ideas about love and family, Mariam and Laila are two women brought jarringly together by war, by loss, and by fate. As they endure the ever escalating dangers around them in their home as well as in the streets of Kabul they come to form a bond that makes them both sisters and mother-daughter to each other, and that will ultimately alter the course not just of their own lives but of the next generation as well. With heart-wrenching power and suspense, Hosseini shows how a woman's love for her family can move her to shocking and heroic acts of self-sacrifice, and that in the end it is love, or even the memory of love, that is often the key to survival.

It is a moving story about the power of love, the bonds of friendship, the love of country, and the struggle to survive. The novel not only paints a stark picture of what it means to be a woman in a culture where they are valued only for how well they keep a house and how many sons they produce, where they are subject to the whims of men, but also paints a picture of hope that the winds of change can blow cool and refreshing. Commenting on the portrayals of Laila and Mariam, Cathleen Medwick stated, "the story, epic in scope and spanning three decades, follows these two indomitable women, whose fortunes mirror those of their beloved and battered country-nothing pretty to look at, but still standing-and who find in each other the strength they need to survive."

When asked about the common themes in *The Kite Runner* and *A Thousand Splendid Suns*, Khaled Hosseini replied: "Both novels are multigenerational and so the relationship between parent and child, with all of its manifest complexities and contradictions, is a prominent theme. I did not intend this, but I am keenly

interested, it appears, in the way parents and children love, disappoint, and in the end honor each other. In one way, the two novels are corollaries; *The Kite Runner* was a father-son story, and *A Thousand Splendid Suns* can be seen as a mother-daughter story."

He ultimately considers both novels to be "love stories" in that it is love that "draws characters out of their isolation that gives them the strength to transcend their own limitations, to expose their vulnerabilities and to perform devastating acts of self-sacrifice."

And the Mountains Echoed:

Khaled Hosseini's third novel, *And the Mountains Echoed* is built on the relationship between ten-year-old Abdullah and his three-year-old sister Pari, and their father's decision to sell her to a childless couple in Kabul, an event that ties the various narratives together. Continuing the familial theme established in his previous novels, *The Kite Runner* and *A Thousand Splendid Suns*, *And the Mountains Echoed* centres on the rapport between siblings. Besides Abdullah and Pari, Hosseini introduced two other sibling and sibling-like relationships—the children's stepmother Parwana and her disabled sister Masooma, and an Afghan-American doctor named Idris and his cousin Timur. Whereas *The Kite Runner* focussed on the dynamic between fathers and sons, and *A Thousand Splendid Suns* on between mothers and daughters, this novel tells its story through the prism of sibling relationships—a theme refracted through the lives of several pairs of brothers and sisters.

Hosseini first began to consider the plot of *And the Mountains Echoed* during a 2007 trip to Afghanistan with the UN Refugee Agency. While there, he heard stories from several village elders about the deaths young, impoverished children during the winters, which gave the foundation for the fundamental event of the novel: a parent's

choice to sell a child to prevent this from occurring. During a 2009 visit he met two young sisters in a remote village outside Kabul. The older one who is estimated to be around six years old, acted as a mother figure to the younger girl. Hosseini stated that their bond formed the foundation of the relationship between Abdullah and Pari in the novel. Hosseini considers pain, love, and familial love to be the primary themes of *And the Mountains Echoed*.

Riverhead Books released a statement that the novel is about "how we love, how we take care of one another, and how the choices we make resonate through generations."

Abdullah's immaculate love for his sister, Pari, their painful separation and ultimate reunion, Parwana's violent act in a flash of jealousy that causes her sister Masooma a debilitating injury and leaves her paralysed for life. Her subsequent efforts to atone for her mistake by taking care of her sister, Amra Ademovic's selfless service to the victims of war, Roshi's initial ill-fortunes, her positive outlook and ultimate success in life. Timur's kindness towards Roshi, are examples of love, care, redemption and hope.

Conclusion:

The Kite Runner, *A Thousand Splendid Suns* and *And the Mountains Echoed* are heart-wrenching tales of a country in turmoil, of a people who are deprived of even the basic necessities and comforts of life. Who have long been experiencing and suffering some of the most horrible brutalities and violence. Victims of unspeakable oppression, whose dreams and aspirations have been stifled; especially women, children and ethnic minorities. Set against this all-pervading gloom, these novels are not depressive tales of pain and suffering, but stories of stoicism, love, friendship, compassion, redemption and hope. They are an emphatic affirmation, that although encountered with adverse circumstances and experiencing

hardships, the Afghan people are not emotionally and spiritually bankrupt. It is these universal qualities of love, friendship, compassion and hope that we experience in the characters of Amir, Hassan, Laila, Mariam, Abdullah and Pari.

Khaled Hosseini remarked, "I think at the core, all three of my books have been love stories-and they have not been traditional love stories in the sense that a romantic love story between a man and a woman, you know, they have been stories of love between characters where you would not expect love to be found. So it is always these

intense relationships that form under unexpected circumstances."

References

1. *Hosseini, Khaled: The Kite Runner, Bloomsbury, 2003.*
2. *Hosseini, Khaled: A Thousand Splendid Sun, Bloomsbury, 2007.*
3. *Hosseini, Khaled: And The Mountains Echoed, Bloomsbury, 2013.*
4. *Khaled Hosseini's Interview given to the Academy of Achievements, 2009.*

Time As A Narrative Device In The Novels of Namita Gokhale

Dr. Vandana V. Bhagdikar
Head, Department of English
Mahila Mahavidyalaya, Nagpur

Novel is one of the most powerful and characteristic expressions. The manner in which to write a good novel, however, remains highly debatable. Many modern critics believe that in the past too much attention was paid to the story or plot overlooking psychological aspects. Some modern novelists have written novels that are experimental and far removed from the traditional story telling methods. The novelists view life with a keen perception, sharp sensibility, an acute sense of observation and a fine sensitivity. They show a deep insight into human nature and at the same time they catch the epiphanies of life in their work. Hence, the narrative technique employed by the novelists is also gaining importance. There is gradual increase in the different methods of storytelling but plain narrative is still the most common method employed by the novelist who is omnipresent and omniscient in this type of writing. There are several major techniques that novelists employ to make their novels rich in meaning and rewarding to the reader, including point of view, style, and symbolism. Novelists also use a number of minor devices such as figurative language, humour, imagery and irony.

A novelist's style is the approach the writer takes in putting together words, phrases, sentences, and paragraphs. Style can determine the pace at which the story is told and how directly the author relates the story to the reader. Novelists also use many other literary devices including imagery, irony and humour. By using these devices, writers avoid the need to state every piece of information they wish to convey. Instead, the literary devices give readers the

opportunity to discover by themselves the layers of meaning in a novel. Namita Gokhale has considered for her characters people among whom she lived and moved. She has used various techniques to make her novels appealing to the readers. She has experimented with bringing together words, phrases, sentences, and paragraphs while describing the feelings and experiences of her characters.

Namita Gokhale has used various modes of expression in her novels. She has used first-person narrative and flash-back technique so as to serve her specific purpose effectively. Flash-back is a scene in the novel which is set at the time earlier than narrative. It is the retrospective method of narration where the characters muse and recollect the events of the past. This technique of narration is adopted by novelists like Anita Desai, Arun Joshi, Bhabani Bhattacharya, Nayantara Sahgal etc. Namita Gokhale also uses this mode of telling the story partly, through flash-backs. She uses this technique in all her novels. She describes the situations or the turning point in her character's life long after they actually took place.

Namita Gokhale has written five novels and two works of non-fiction, all in English. Her first novel 'Paro : Dreams of Passion' (1984) a satire upon the Mumbai and Delhi elite was critically acclaimed and it caused an uproar due to its mischievous sexual humour. The novel 'Paro : Dreams of Passion' is the succulent tale of a tall, sexy, green-eyed, gin-drinking temptress named Paro and is narrated by the observant Priya, who records not only the commissions and omissions

of her friend but also her own. The novel is presented as a confessional account of the narrator's own experiences and those of her friend Paro. It is a kind of vindication of what she had seen, heard and felt. It started, we are told, as "a sort of confessional, a diary, which eventually became this thing, this novel." (Paro, 120) The narrator claims to have had an instinct for truth and made it a point to see things as they were and not as they should have been or one would pretend they were.

'Paro : Dreams of Passion' begins with the information about Priya writing a novel. Then she goes into past to narrate the circumstances which led her to write about Paro, B.R. and herself. Priya, coming from a typical middle-class background, idolizes Paro and B.R. and imitates Paro whom B.R. marries. Hence, she writes about them. The novelist again comes in the present on page 121 but again moves into past when Priya narrates how her diary writing was discovered by Paro and Suresh, her husband. We are brought back into the present from page 126 till the end of novel which is also the end of Priya's novel.

Her next novel 'Gods, Graves and Grandmother' (1991) is a satire on present-day India. The novelist has skillfully strung different episodes like beads of a rosary to portray the seamier side of Indian life and morality. The novel deals with the story of a family of Kothawalis (prostitutes) once living in a large haveli and patronised by the rich zamindars, merchants and even the sahibs. Gudiya, her mother and Grandmother (Ammi) have to leave their Kotha. With no money, they find themselves on the road to destitution. Ammi is too old to be of service to her clients but still has a melodious voice to sing bhajans. Her daughter suddenly loses all her hair and elopes with a beggar who does not mind having a bald mistress. So the destitute grandmother and grand-daughter arrive in Delhi and setup a make-shift temple under the peepal tree and a hut to sleep in.

The novel opens up with Gudiya telling us that her mother had left her and her grandmother, to fend for themselves. But her resourceful grandmother with the help of a marble slab and five rounded river stones, all these stolen from nearby area, builds up a shrine. Instead of narrating the story further she takes a retrospective step to describe the circumstances in which they reached the Delhi slum. From chapter three onwards the narrative moves into present. ==

'A Himalayan Love Story' (1996) is the story of Parvati, young, beautiful and doomed, and Mukul Nainwal, the local boy groomed by the Headmaster, Hiranand Joshi. Mukul returns to Nainital of his youth to search for the only woman he has ever loved. The tale is told in the voices of Parvati and Mukul. The novel is divided into two parts. The narrator of the first part is Parvati, daughter of a poor neglected widow, growing up in Jeolikote, a popular tourist halt in U.P. The second part of the novel is narrated by Mukul, the student of Parvati's uncle, her mother's step-brother, Hiranand Joshi. Mukul is the favourite student of Hiranand Headmaster and the only beneficiary of the old man's last will. The second part of the novel begins with Mukul, the narrator of this part receiving the letter from Hiranand Headmaster bequeathing everything he had to Mukul. He sets out for Nainital. In chapter titled 'Pitaji Masterji', the reader is told by Mukul about his family background and how he came in contact with Parvati in Wee Nooke.

Set in the backdrop of the Nandadevi and its contiguous hill ranges, not far from the Himalayan retreat of Ranikhet, 'The Book of Shadows' consists of two parallel narratives. One is by Rachita Tiwari, who is teacher of English literature. She is trying to re-invent her zest for life in a lonely hilltop bungalow after recovering from an acid attack by the enraged sister of her fiancé, who had committed suicide. The other narrator is a ghost which had haunted the house

for over a hundred years, watching and chronicling its bloody history. A portion of the novel also deals with Rachita having a chance insight into the history of the house, when she goes through the journal of an English missionary who had occupied it over century ago. This history is narrated by the missionary, William James Cockerell.

Gokhale's next novel, 'The Book of Shadows' (1999) tells the story of a young university Lecturer, Rachita, whose fiance has killed himself. His sister considers her responsible for the incident and deforms her through an assault with acid. Rachita learns to handle her pain in a remote house in the Himalayan Mountains, when the violent fate of its former inhabitants is played before her inner eyes. This grotesque and vividly narrated work has been compared to Isabel Allende's 'House of Spirits'.

The novel begins with Rachita sitting by the window of the house in the Himalayan retreat of Ranikhet. She is all alone in the house. She describes the circumstances which brought her to this house. The novelist uses flash-back to tell about Rachita's past, her days in college as an English literature teacher, Anand's suicide and the acid thrown by his sister on her face damaging it. Then we have Rachita reading the journal of William James Cockerell and the story told by the ghost about the house in flash-back.

Gokhale's most recent novel, 'Shakuntala : The Play of Memory' (2005) first appeared in Hindi translation before the English edition was published. The plot is inspired by the over thousand year old play 'Shakuntala', written in Sanskrit by the Indian poet Kalidasa. The story of a young woman who learns through a blind priest in Kashi about the mystery of her former life, which she must now come to terms with, plays with the recurring theme of memory and desire. It has been compared by more than one critic to Hermann Hesse's 'Siddhartha'. Once again Gokhale links a woman's tragic love story to religion, the history of the country and

philosophy.

In 'Shakuntala: The Play of Memory', the protagonist Shakuntala is the narrator telling the story in first-person. The novel is a tale of Shakuntala of the northern mountains-spirited, imaginative, but destined like her legendary namesake to suffer "the samskaras of abandonment. On the ghats of Kashi the most ancient of cities, a woman confronts memories that have pursued her through birth and rebirth. In this life she recalls, she was Shakuntala of the northern mountains. Shakuntala's life and her journey culminating into reaching her destination Kashi is narrated by the novelist using the flash-back technique. Namita Gokhale adopts the retrospective narration to recollect the events of the past life of her characters.

Thus the detailed study of the narrative technique used by Namita Gokhale reveals her as a master artist, narrating her stories interestingly by giving lively description and handling her prose dexterously. She has experimented with language to bring about the desired effect and impact. The mode of expression adopted by Gokhale is the first-person narrative with recurrent use of flash-backs. She uses flash-back technique in all her novels which not only act as a narrative devise to unravel the past and explore consciousness but also contribute to the narrative pattern in the novels. Priya, Gudiya, Parvati, Mukul, Rachita, William Cockerell, Ghost and Shakuntala are the characters narrating their stories and recollecting the past events.

References:

1. Abrams, M.H. *A Glossary of Literary Terms*, New Delhi : Akash Press, 2007.
2. Gokhale, Namita, *Paro: Dreams of Passion* Chatto and Windus, The Hogarth Press, 1984.
3. __, *Gods, Graves and Grandmother*, New Delhi: Rupa & Co., 1994.
4. __, *A Himalayan Love Story*, New Delhi: Har Anand Publications, 1996.

5. __, *The Book of Shadows*, New Delhi: Penguin Books India (P) Ltd., 1999.
6. __, *Shakuntala: The Play of Memory*, New Delhi: Penguin Books India (P) Ltd., 2005.
7. Mukherjee, Meenakshi 'An Area of Brightness', *The Week*, 26 July 1996.
8. Meenakshi Mukherjee, 'The Problem of Style', *The Twice-Born Fiction*, New Delhi : Arnold Heinemann, 1971.
9. Pathak, R.S. 'Indianization of English : Language and Literature', *Indianization of English Language and Literature*, Ed by R.S. Pathak, New Delhi : Bahri, 1994.
10. Rao, Raja 'Foreword', *Kanthapura*, London : George Allen and Unwin Ltd., 1968.
11. Sherril, Anne and Paula Robertson Rose, *Four Elements : A Creative Approach to the Short Story*, New York : Holt, Rinehart and Winston, 1975.
12. Welleck, Rene and Austin Warren, *Theory of Literature*, London : Penguin, 1949.

Treatment Of Science And Technology In The Writings of Aldous Huxley

Mr. Pragatsingh A. Bawara
Rastrasant Tukadoji Maharaj Nagpur
University, Nagpur.

Introduction :-

Aldous Huxley (1894-1963) was born in an illustrious family deeply rooted in England's literary and scientific tradition. Raised in the family of scientist, writers and teachers, he naturally has an easy access to numerous fields of knowledge. His education at the intersection of science and literature involve him to incorporate scientific finds into his novels and essays in such a way that Huxley soon emerged as the writer of unique distinction. His prolific writing produced a series of novels namely *Chrome yellow* (1921), *Antic Hay* (1923), *Those Barren Leaves* (1925), *Point Counter Points* (1928) followed by the masterpiece *Brave New World* (1932). Much of Huxley's works contain the conflict between the individual interests and society often focusing on the problem of self-realization within the context of social responsibility. Huxley's greatness as a writer lies in combining his skill for satire with his passion for science to create a dystopian world in which science and technology is employed to control the society in totalitarian way.

Huxley's Scientific World :-

Everyone is aware of the huge impact of science on the twentieth century. The effect of results of technological innovations one felt and experienced all over the world. When an attempt is made to assess this impact, variety of statement and opinions can be obtained from varied writers. D.H. Lawrence rejects the effects of mechanisation on man's life. Writers like Julian Huxley, J.B.S. Haldane and Dean Inge have tried

to reach a compromise between the values of science and the religion. They opine that although our material world can be improved and made sophisticated by science, it is for religion to assess human conduct and to enrich our spiritual awareness of existence. The debate on the issue of impact of science on our world becomes even more intense when Bertrand Russel shedding some of his earlier enthusiasm for the capacity of science to work as the only remedy for many of the evils, said:

The present state of the world and the fear of an atomic war show that scientific progress without a corresponding moral and political progress may only increase the magnitude of the disaster that misdirected skill may bring about.¹

Huxley has examined both the good and bad aspects involved in science. He appreciates, attaches and sometime defends science in his writings. An attempt on part of Huxley is also seen to arrive at a solution that would insure contribution of science while forbidding it an entry into the spheres of philosophy and religion. Huxley preferred scientists to literary writers because according to him, the artist deals with human emotions but the scientist works with complete objectivity:

I personally would rather be subdued to intellectual contemplation than to emotion would rather use my soul professionally for knowing than for feeling.²

Though many of his novels, Huxley attacks limitation of science to understand complexities of real world. He satirises the immaturity of

scientists through the characters like Shearwater in *Antic Hay*, Lord Edward Tantamount in *Point Counter Point*, Pete in *After Many Years Dies*, the Swam, Dr. Poole in *Ape and Essence* and Henry Maartens in *The Genius and the Goddess*. Shearwater, the physiologist, is so deeply involved in experimenting on human kidneys that he is completely unaware about the outside affairs of his wife. Similarly, Lord Edward Tantamount, the biologist's hectic activities in the laboratories keeps him oblivious with the world of human relationships. Dr. Poole, the botanist is presented as an emotional feeling that has depended too much on maternal direction. Henry Maartens, one of the leading scientists of the world has to rely on his wife to run his life for him; the wife too proves infidel to him though he is unaware of it.

Huxley is trying to expose through these characters the inadequacy of science as a way of life and of other misdirected sources of value like false spirituality, intellectualism and sentimentalism. In a way, he is attempting to demonstrate the inability of both arts and science to help one live a harmonious and satisfying life.

As far as Huxley's attitude towards applied science and technology, he is not consistent in his views in all his work. As in *Jestling Pilate*, He vehemently declares his love for materialism which is the product of scientific temper:

It is for its materialism that our Western Civilization is generally blamed. Wrongly, I think. For materialism- if materialism means a preoccupation with the actual world in which we live is something wholly admirable. If western civilization is unsatisfactory, that is not because we are interested in the actual world; it is because the majority of us are interested in such an absurdly small part of it.³

The most forceful expression of the effects of technology is given by Huxley in his

technological utopia, *Brave New World*. The method of science is applied to every sphere of man's life. As it appears in the novel, babies are not delivered by mothers but one prepared in Hatcheries. The controller of the world State ' manufactures' people keeping in view the demand of the state. People manufactures are categorised and prepared accordingly. The process of conditioning called hypnopædia is applied to produce categories like Alpha, Beta and Epsilons. Even death has lost its old awesomeness because every man is conditioned to accept death as a process with indifference. There are no places for sentiments and emotions for the populations of world State. After death, the corpse is taken to the laboratory for the extraction of chemicals of the body to be used in further experimental and industrial process. The whole scenario in *Brave New World* signifies the absolute triumph of applied science.

Huxley's objection to the encroachment of applied science on mankind are that the science has brought degeneration of spiritual values and loss of attention to the traditional values. Science has further contributed to the destructiveness of war and has attached individual freedom. This attack is further reinforced in Huxley's other writings. He remarks that man is not a machine and therefore, one cannot expect machine like efficiency in the regulation of life. Besides this, technological advancement is also causing unemployment. In his essay "The Olive Tree," Huxley describes;

"How Even the majestic stability of agriculture has been shaken by the progress of technology."

Huxley, in another essay titled, "Science, Liberty and Peace", elaborates how science has brought limitations on personal liberty. Firstly, by inventing weapons like tanks and atomic bombs the scientists have conferred powers upon political leaders of the world to hold the men in continuous fear and oppression.

Similarly, Huxley's alleges that scientists do not

object to the cruel ways of the rules by simply being "Scientific". Furthermore, science has brought about unemployment among people.

Has science, then, treats man sans values? Huxley has attempted a compromise on the issue which would maintain the contribution of science in helping solve man's ecological problems while eliminating the evils of uncontrolled technology to some extent. He wants scientists to be morally responsible for their inventions and actions. He also wants people realise and understand the facts that the advantages of technology also bring with them some definite disadvantages. If people wish to enjoy comforts of technology, they should not let technologies overpower their lives. As he says in Point Counter Point:

The first step would be to make people live dualistically, in two compartments. In one compartments as industrialized workers, in the other as human beings. As idiots and machines for eight hours out of every twenty-four and real human beings for the rest. 4

Conclusion :

As regards the treatment of science and technology in the writings of Huxley, it is evident from most of his writings that his childhood passion for science finds treatment in his works. He never loses sight of the fact that science and technology, despite their advantages is still used as the feeding source to millions in the world. Huxley however is equally conscious to note that for people only material well-being is not enough and these materialistic advantages must be availed in balance with the primitive ethics and values. Treating science as a source of value, Huxley assigns to science the same functions as that to arts. In his views, science, like arts should never become an end in itself and both should be worshipped as the divine entities

References :-

1. Huxley, Aldous *Literature and Science*
2. Huxley, Aldous *Along the Road: Notes and essays of a Tourist*
3. Huxley, Aldous *Jestling Pilate*
4. Huxley, Aldous *Point Counter Point*

Challenges Pertaining to Elderly People in India

Ms. Shilpa S. Jibhenkar

Asst. Professor

Tirpude College of Social Work, Nagpur.

Introduction

In 1982, the United Nations' First World Assembly on Ageing produced the 62-point Vienna International Plan of Action on Ageing, covering health and nutrition, housing and environment, family, social welfare, income security and employment, education, and the collection and analysis of information on ageing. In 1991, the United Nations General Assembly adopted the United Nations Principles for Older Persons, listing 18 entitlements with respect to their autonomy, independence, participation, care, self-fulfillment and dignity. Continuing its commitment, the United Nations declared 1999 the International Year of Older Persons. In 2002, the United Nations Second World Assembly on Ageing in Madrid (Spain) adopted the Madrid Political Declaration and the Madrid International Plan of Action on Ageing (MIPAA). MIPAA includes three priority areas for intervention: older persons and development, advancing health and well-being into old age; and ensuring enabling and supportive environments

Human rights and the Elderly

From a human rights perspective, the large numbers and proportions of older persons are highly vulnerable to neglect, isolation and abuse. They strike a chord about age as a ground for discrimination in accessing social services. They bring to light older persons' plight and emphasize the urgent need for comprehensive human rights-based legislation, as well as policies and services to guarantee their inherent dignity and ensure the enjoyment of all their

rights. But most importantly, this demographic shift reminds legislators, policymakers and the global community at large that scope of human rights do not end at age 60 or 65.

In view of the increasing need for intervention in area of old age welfare, Ministry of Social Justice and Empowerment, Government of India adopted 'National Policy on Older Persons in January, 1999. The policy provides broad guidelines to State Governments for taking action for welfare of older persons in a proactive manner by devising their own policies and plans of action. In India, the policy defines, 'senior citizen' as a person who is 60 years old or above. It aims at ensuring well-being of senior citizens and improving quality of their lives through providing specific facilities, concessions, relief, services etc. and helping them cope with problems associated with old age. As a result, providing for the care of older persons has become a major concern of the state and voluntary organizations resulting in various social security and support mechanisms towards the old as a helping hand. They include constitutional provisions, pension schemes, insurance schemes and various other privileges and benefits at the national and state levels. The Ministry of Social Justice and Empowerment, Government of India, is responsible for undertaking a special care of their welfare, care and protection by initiating various programs and projects.

Elements of a national policy for the health of older people

The mandate for a national policy for older people is usually derived the country's constitution and its vision for the future. The policy will be shaped by factors such as the country's demography, the impact of ageing population on key institutions, the social status of older people, traditional cultural strengths, changes in family structure and the economic capacity of the country and of particular groups in society. Policies for older people's health should address the following areas -

Older persons and development

- Civil society involvement, including participation of older people themselves. National and local old people's associations (OPAs) to empower older people's participation
- Communication to overcome negative stereotypes about ageing, to re-affirm older people as a resource and highlight their contributions to society
- Creation of a strong evidence base with capacity to translate information into policy.
- Specific mechanisms and accountability for policy implementation and for monitoring progress, impact and trends in ageing and health.

Demography of older people in India

The large increase in human life expectancy over the years has resulted not only in a very substantial increase in the number of older persons but in a major shift in the age groups of 80 and above. The demographic profile depicts that in the years 2000-2050, the overall population in India will grow by 55% whereas population of 1/8th of the world's Elderly Population lives in India. Most of them will never retire in the usual sense of the term and will continue to work as long as physically possible. Inevitably though, the ability to produce and earn will decline with age. The

absence of savings will result in sharp declining in living standards that for many can mean destitution. Therefore this is the challenge of old age income security in India. As a result of the current ageing scenario, there is a need for all aspects of care for the Oldest Old (80+ years) namely, socio economic, financial, health and shelter.

Such population in India is projected to increase dramatically over the next four decades, from 8 percent in 2010 to 19 percent in 2050. By mid-century, this age group is expected to encompass 323 million people, a number greater than the total U.S. population in 2012. This profound shift in the share of older Indians-taking place in the context of changing family relationships and severely limited old-age income support-brings with it a variety of social, economic, and health care policy challenges.

Health and Health Care: The aging of India's population will lead to increases in the prevalence of chronic conditions such as diabetes and hypertension. By one measure, nearly one-half (45 percent) of India's disease burden is projected to be borne by older adults in 2030, when the population age groups with high levels of chronic conditions will represent a much greater share of the total population. Thirteen percent of older Indians sampled to have some type of disability that affect at least one activity of daily living. More than one-quarter are underweight and nearly one-third have undiagnosed hypertension. Nearly 60 percent live in dwellings lacking access to an improved sewer system. The majority of households use poor-quality cooking fuel, and the resulting smoke produced contributes to indoor air pollution and tends to have a particularly negative impact on older persons who spend more time indoors

Living Arrangements and Social Support: More than four in five older Indians live in multigenerational households with their

children. But surveys find that the share of older Indians living with only a spouse or alone doubled between the early 1990s and the mid-2000s. A number of trends may explain these changes in living arrangements, including declining fertility leaving fewer children available to care for older parents, rural-to-urban migration for employment that separates families, and changing social expectations regarding interfamily obligations.

Work, Retirement, and Income Security: Despite India's recent rapid economic growth, the majority of older Indians remain poor. Less than 11 percent of them have a pension of any sort, according to national surveys. Saving is difficult or impossible for a majority of Indians because earnings are low, some economic activity in the informal sector does not involve currency exchange, and a large share of the aging population lives in a rural area where banking is unavailable. With little old-age income support and few savings, labor force participation remains high among those ageing 60 and more particularly among rural Indians. Evidence suggests that not only does a large share of the elderly earn income, they also support their adult children who often live in homes and work on farms owned by their parents.

Conclusion

One-eighth^{1/8} of the world's Elderly Population lives in India. Most of them will never retire in the usual sense of the term and

will continue to work as long as physically possible. Inevitably though, the disability to produce and earn will decline with age. There is an urgent need for comprehensive human rights-based legislation, as well as policies and services to guarantee their inherent dignity and ensure the enjoyment of all their rights. Human resource which includes men, women and children is one of the real wealth of a country. The world is facing two major development challenges to ensure the fruits of development should reach the needy through equitable distribution of resources opportunities and developed human capacities and address the challenges of development - political, economic and social. Few countries have reached the level of success in achievement these challenges and have demonstrated the importance of investing in developing people and improving their quality of life through the adoption of human resource development strategies.

References:-

- Applied Psychology: Indian Perspective : Hasan, Qamar . Gyan Publishing House, New Delhi 110002.
- Successful Aging; A Development Approach. Ryff, C.
- Dementia News 09- Issue No -03 Feb 2010- Quarterly Newsletter published by Alzheimers Related Disorder Society of India.ss

Corporate Social Responsibility In India: An Overview

Prof. R. B. Selukar
Associate Professor
Dr. M. K. Umathe Arts, Science &
Ramchandra Mokhare Commerce
College, Nagpur

Abstract

Today, CSR in India has gone beyond merely 'charity and donations' and is approached in a more organized fashion. It has become an integral part of the corporate strategy. A large number of firms talks about CSR philosophy, ecological and ethical objectives in their mission statements, organizational policy and plans. The study shows that surveyed companies are socially responsible companies, having CSR policies and conducting practices.

Keywords: corporate social responsibility, India

Introduction

In this age of globalization, Corporations and business enterprises are no longer confined to the traditional boundaries of the nation-state. In the last 20 years, multinational corporations (MNCs) have played an influential role in defining markets and consumer behavior. The rules of Corporate Social Responsibility (CSR) have also changed. Reactions to this change have been varied. On the one hand, globalization and liberalization have provided a great opportunity for corporations to become globally competitive by expanding the production base and market share. On the other hand, the conditions that favored their growth also placed these companies in an unfavorable light.

Today, CSR is on the agenda of many CEO. Now it is also being considered seriously by on the agenda of governments (national and local), both national and local as well as NGOs', consumer

groups, investors and other actors in civil society. Business organizations across the world are realizing the benefits of adopting socially responsible behavior. If a company engages with its stakeholders effectively, it can enjoy a strong and enduring reputation in the market and community.

CSR is not a new concept in India. Corporate like the Tata Group, the Aditya Birla Group, and Indian Oil Corporation, to name a few, have been involved in serving the community ever since their inception. Several other organizations have been doing their part for society through donations and charity events. Today, CSR in India has gone beyond merely 'charity and donations' and is approached in a more organized fashion. It has become an integral part of the corporate strategy.

Investor recognition of CSR in the marketplace

The recent progress of the socially responsible investment (SRI) movement at the domestic and international levels provides evidence that the marketplace is developing both social and environmental information and criteria to supplement the traditional financial criteria used to make investment decisions. Market indexes and professional firms now provide information to mutual funds, private equity funds, venture capital funds, commercial banks and other financial market investors about a wide range of corporate characteristics, including governance, human resource management, health and safety, environmental protection and

community development.

Objectives of study

- To understand the challenges of Corporate Social Responsibility in execution.
- To study the Corporate Social Responsibility Practices and its impact on Business.

Methodology

The study was conducted using mainly secondary data and information of two main corporate (Reliance and Tata). Secondary data has been collected through annual reports of Ministry of Human Resource Development, Ministry of Education, Economic survey, Articles and review of reputed authors published in national and international journals etc.

Limitations

The main limitation of this study is only focused on two main corporate of Indian companies (Reliance & Tata). Secondly, information collected from print literature, websites of these companies and no primary data were collected directly from the stakeholders through interviews or surveys.

Need for Corporate Social Responsibility (CSR) in India

All the interests of stakeholders and the actions of managers of any business organizations have to be governed by the laws of economics, requiring an adequate financial return on investments made, but in reality the operations of an enterprise need to be driven by a much larger set of objectives that are being defined under the term CSR. The broad rationale for a new frame of ethics for corporate decision making, which clearly constructs and upholds an organization's social responsibility, arises from the fact that a business enterprise derives several benefits from society, which must, therefore, require the enterprise to provide returns to society as well. Above points

establishes the stake of a business organization in the good health and wellbeing of a society of which it is a part. More importantly, in this modern age of information technology and emphasis on transparency, consumer of any product or service are not likely to feel satisfied in buying from an organization that is seen to violate the expectations of what is deemed to be ethically and socially desirable?

Many companies think that corporate social responsibility is a peripheral issue for their business and customer satisfaction more important for them. They imagine that customer satisfaction is now only about price and service, but they fail to point out on important changes that are taking place worldwide that could blow the business out of the water. The change is named as social responsibility which is an opportunity for the business.

Corporate social responsibility is related to, but not identical with, business ethics. While CSR encompasses the economic, legal, ethical, and discretionary responsibilities of organizations, business ethics usually focuses on the moral judgments and behavior of individuals and groups within organizations.

Key potential benefits for implementing CSR

- Better anticipation and management of an ever-expanding spectrum of risk.
- Improved reputation management.
- Enhanced ability to recruit, develop and retain staff.
- Improved innovation, competitiveness and market positioning.
- Enhanced ability to address change.

CSR of Indian Companies

- Reliance: In areas around its power plant sites in Sasan, Rosa, Krishnapatnam, Butibori, Chitrangi and others, Reliance

Power has been actively involved in various social and environmental organizations to address the issue of sustainable development and social uplift. The Company in discharge of its responsibility as a corporate citizen actively contributes to community welfare measures and takes up several social initiatives every year. Reliance Power Ltd. has been closely working with institutions and social organizations and supporting their programs for social development, adult literacy, and adoption of village, tree plantation schemes etc. and it includes health, education and employment.

- TATA: The Tata Council for Community Initiatives (TCCI) is a unique initiative that lends structure to the Tata group's approach of sustainable development while driving its community engagement and improvement programs. The Tata Council for Community Initiatives is a centrally administered agency whose purpose is to help Tata companies and employees engage in developing the community through specific processes.
- Tata index for sustainability: The Tata index for sustainable human development is a pioneering effort aimed at directing, measuring and improving the social uplift programs that group enterprises undertake. The index provides guidelines for Tata companies looking to fulfill their social responsibilities, and is built around the Tata Business Excellence Model.

Conclusion

The study shows that surveyed companies are socially responsible companies, having CSR

policies and conducting practices. A large number of firms talks about CSR philosophy, ecological and ethical objectives in their mission statements, organizational policy and plans. Reliance Power Ltd. has been closely working with institutions and social organizations and supporting their programs for social development, adult literacy, and adoption of village, tree plantation schemes etc. and it includes health, education and employment. Tata companies also looking to fulfill their social responsibilities, and is built around the Tata Business Excellence Model.

Bibliography

- 1 Das Gupta A, Das Gupta A (2005) "Corporate social responsibility: the Indian context." In: Crowther D, Jatana R (eds) *Representations of social responsibility, vol II*. ICFAI University Press, Hyderabad, p 31-73
- 2 http://www.ilo.org/legacy/english/integration/download/publicat/4_3_285_wcsdg-wp-27.pdf
- 3 http://www.iisd.org/pdf/2007/csr_guide.pdf
- 4 <http://insights.ccl.org/wp-content/uploads/2015/04/CorporateSocialResponsibility.pdf>
- 5 <http://mdos.si/Files/defining-corporate-social-responsibility.pdf>
- 6 <http://www.gbmrioksp.com/pdf/Gautam%20&%20Singh,%202010.pdf>
- 7 <http://www.elkjournals.com/>
- 8 [http://www.ijesi.org/papers/Vol\(2\)3%20\(Versin-4\)/D232732.pdf](http://www.ijesi.org/papers/Vol(2)3%20(Versin-4)/D232732.pdf)

Depiction of Contemporary Social Problems in 'Brave New World'

Dr. Parag Bombatkar

Tirpude College of Social Work, Nagpur

Introduction:-

The British American novelist, essayist, critic, short story writer and playwright, Aldous Huxley is known as one of the most prolific writers in English of the twentieth century. After beginning his writing stint as a satirist, his later works express a profound concern for the political and social problems of the contemporary society.

The grandson of Darwinist T. H. Huxley and brother of scientist Julian Huxley, Aldous Huxley retained a central interest in science. His concern with societal problems and his continuing interest in science is best exhibited in his most famous novel *Brave New World*.

Brave New World is a novel primarily considered as a critique of the social policies of state prevailing in early twentieth century. The increasing tendencies of the governments to intrude into and influence people's lives was strongly satirized and condemned by Huxley in *Brave New World*. The novel also expresses writer's strong reaction on people's false belief in progress through science and technology. It is worth mentioning that Huxley himself, in earlier life desired a career in science but could not pursue with it due to visual impairment. But later on, he was convinced that the Western world placed too much attention on scientific advancement instead of beauty and art.

Huxley's Utopia in *Brave New World*: - A remarkable advancement in scientific field enabled the utopian writers to use the technology as a tool to reach the earthly paradise

they anticipated with growing industrialization. But some thinkers of the nineteenth century looked upon science as a negative luxury and as an instrument detrimental to unity and stability within countries.

The early twentieth century was marked with writers like H.G.Wells who sought to balance scientific advancement with ethics and values by treading a careful path between the two. Aldous Huxley was prominent among such modern writers strongly turning down the notion that only scientific progress would bring about an ideal state called 'utopia'. According to Huxley, scientific temper alone cannot lead to an ideal state but societal values and traditional beliefs must not be ignored as it would result in overall destruction. The progressive writers who presented this concept are regarded as 'Dystopians' who satirized the excessive importance that was associated to scientific advancement and the genre came to be recognized as Dystopia. Huxley has used the genre to provide the readers an idea of his ideal state as he satirizes the evils of too many comforts man has been availing because of mechanical advancement. *Brave New World* is a classic example giving idea of an ideal state.

The Technological Abuse:-The novel depicts various grades of human beings produced in the laboratories ranging from Alphas holding all the positions of power, to the Epsilons to manage to manage menial work. They are produced as per needs after careful conditioning. Then, there is the Director, the figure of authority who manages the affairs of the World State. Various

categories of human beings are 'manufactured' to perform different jobs in the society. The category of Alphas is for all the intellectual work, Betas falls in the next category and finally coming down to Epsilons who are destined to perform all the menial works. Selected germ - cells breed all these categories of human beings as per the requirement of society. An impressive, 'His Fordship' Mustapha Mond is the Controller of the state propounding the theory of annihilation of family trust and possessiveness.

Society as depicted in Brave New World: - Brave New World (1932) is a novel representing great changes in England at that time. Huxley, in this novel, using his remarkable predictive power has created a world depicting various modern inventions of our times posing dangers to the humanity. Huxley's description of society in the novel is based on the process of mass production, sexual exploitation and misuse of drugs consumption producing emotionless lives. Mass production dwells simultaneously with mass manipulation all through the novel. These events of manipulating masses turn people into apathetic animals who eventually lose their sense of individuality. Huxley presents a futuristic society having an alarming effect of dehumanization. This situation occurs through the absence of spirituality, obsession for physical pleasure and misuse of technology.

Sex life in this brave new world is easy with absence of emotions and family ties. Free erotic games are encouraged among children. And adults are asked to copy children in their sex lives. This implies that the writer through this novel tries to show his social concern for the well-being of future world.

Use of Technology in Brave New World: - As mentioned earlier, the novel warns the readers about the dangers of resting the control of the state on technological power. In the World State of Brave New World, medical conditioning and

control the reproduction system the processes in which include surgical removal of ovaries, processes creating numerous human embryos which are being carried in bottles on a conveyor belt during gestation period are some of the scenes illustrating scientific advancement of society in World State. Another invention is the creation of complicated entertainment machines generating harmless leisure on which stability of the state is based.

The generous use of the drug Soma, which intoxicates a person without affecting the nervous system is depicted as the most effective mode of shifting into willful delusion and is the useful means for running away from reality of the circumstances. Soma covers the realities and carries one to happy hallucinations and is regarded as tool for enriching social stability as the people are better off with happiness than facing the truth. Happiness is the immediate satisfaction of citizen's desire for food, sex, drugs and other consumer items. The government forbids the citizens to gain scientific knowledge and seeks to discard all kinds of human truths such as love, emotions and personal relations. In short, the communal society in Brave New World does not allow the individual desire of citizens to grow.

Conclusion: - In the circumstances, the question that naturally arises is - has science no value for the mankind? Huxley here offers a compromise that would maintain the value of scientific inventions amiably with the traditional values. He, through the satire proposes to eliminate uncontrollable evils of technology. He wants the scientists to be morally accountable for their inventions. Absence of this morality resulted in birth of destructive weapons of mass annihilation. Huxley also wants the society to understand that advancement in technology also brings along certain disadvantages. And ultimately it rests on a man to use his wisdom in bringing these inventions into use. If people

wish to utilize the comforts of inventions, technology should not be allowed to overpower human selves.

Brave New World, thus, can be termed as Huxley's technological utopia in which methods of science have been brilliantly applied to every aspect of human life.

References:

- Birnbaum, Milton. Aldous Huxley : A Quest for Values.
- Kumar, Krishan. Utopia and Anti-Utopia in Modern Times.
- May, Kieth M. Aldous Huxley.

An Impact of Violent Electronic Games on Psychosocial Development of Children

Vaishali Jayant Talatule
M.A., M.Phil (Sociology)

Today electronic media has taken major evolution in every sector of life. It becomes a basic need in day to day work including communication. Electronic media is the blessing for human being given by science. But science itself is blessed by positive sides and cursed with negative sides. One's use of it depends on the situation occurs. Same thing happens with children when they use electronic media and games available on it.

Actually children and games is the very necessary and important bond for the physical, mental and social development of child. One cannot imagine games without children. But there is a tremendous difference between traditional games and the games playing by children with the help of electronic equipments such as video, mobile, computer etc. The games played with these electronic equipments are called video games, mobile games, computer games etc. and because of this, one more category is added in games i.e. indoor games, outdoor games and electronic games. This third category has given birth to the list of new questions and added tension for parents of small children and teenagers. Excessive use of electronic media and playing violent games by VCD and other electronic equipments, spoiling childhood innocence. The direct link does exist between violence in the media, violent electronic games and the violent behaviour of children.

Video games, computer games has already became a part of new generation's life. These games replaced traditional games which are actually very essential for physical, mental, social development of child. Traditional games also plays important role in making strong bond

between peers. These games teach a child how to struggle, how should keep patience, how should accept victory as well as defeat and how to help friends. In short traditional game teaches the child how to live in actual life. But as said above, excessive use of electronic games and violent electronic games creating more and more problems for small children and teenagers.

Traditional games and violent electronic games:-

There is a long list of traditional games interestingly played by children before some years. 'Kho-Kho', 'Hide and sick', 'playing with ball on a playground', 'dark room' etc. If some children got a set of badminton, cricket bat and ball they seem to be very lucky between other children. There were so many indoor games which can play with peers without spending money. It was good healthy fun. No parent spent more than Rs. 25 on the kid's playtime stuff. Today's electronic toy costs as much as more one can imagine. It may be of Rs. 2000, Rs. 3000, Rs. 5000 and more also. In fact our kids status in his peer group is determined with relation to the electronic games they have. If the cost is much, his status will be higher in the group. But when a kid become addict of playing violent electronic games, parents who had bought these games for their children, start finding way out from this situation.

Definition of Electronic Games Violence:-

According to Dr. George Gerber, who is an expert on media violence in the United States, defined that, "the overt expression of physical force against others or self, or the compelling of action against one's will on pain of being hurt

or killed. The expression of injurious or lethal force had to be credible or real in the symbolic terms of the drama. While the Canadian Royal Commission on violence states that "Violence is any action which intrudes painfully or harmfully into the physical, psychological or social well being of persons or groups."

With regard to this we can say that video, internet, computer, mobile games invite player to engage viscerally with the action, to disengage the critical faculties and destroy the peace and mental health of a child.

Objectives of the Research Paper:-

Objectives of the research paper are -

- 1) Are the violent electronic games misleading the player?
- 2) Is there any co-relation between excessive playing violent games and aggressiveness, anxiety in children.
- 3) To study poor performance and lack of concentration in school due to excessive playing of electronic games.
- 4) To study impact on physical, mental, social health of children due to playing violent electronic games.
- 5) To study impact of violent games on the development of children's personality.

The violent electronic games misleading the player:-

The violent electronic games misleads the player in many aspects. They give false messages like - problems can be resolved quickly and with little efforts, the best way to solve a problem is to eliminate the sources of the problem etc. Actually personal imagination, domination is not important in real life. Aggressive nature is dangerous while playing with peer, etc. In this way violent electronic games misleading the players.

Co-relation between excessive playing violent games and aggressiveness, anxiety in children:-

There is a direct link exist between playing violent electronic games and violence by children. Study revealed that playing such violent games make child aggressive and stubborn. There are certain games that encourage child to kill people in authority like the police, armymen etc. These games teaches very misleading and wrong message to children, that they can challenge anyone. In aggression they can do anything for their own sake.

In this situation parents need to keep a very close watch on how much time is spent by their children on playing video games and violent electronic games. The fact has been accepted by parents and others that the excessive playing of violent electronic games causes aggressiveness and anxiety in their children.

Poor performance and lack of concentration in school:-

Excessive exposure of electronic media and playing video games and other violent games from childhood causes poor performance in school and study. For developing academic skills need concentration. An exposure to electronic media and playing excessive violent electronic games at a very young age associated with attention problem later on. The children who daily playing video games have higher rate of attention problem according to the study revealed. Therefore the co-relation between poor performance and lack of concentration in school proved by the study.

Impact on physical, mental, social health of children:-

Electronic media has become so powerful over recent decades. The games available on mobile, computer and the video dominating the traditional games played by children some years ago. Therefore these new era games de-shaping child's emotional, cognitive, moral, social and

physical development. The impact remains for the whole life of the child. Actually the healthy physical environment, social ecology and healthy culture makes healthy minded personality of children. But today's children growing up on a diet of unhealthy culture of these games. The result of it is weak physical health with obesity, weak eyesight, headache and other problems. Children have to face weak mental and social health problems also.

Impact on the development of children's personality:-

Personality may be indulged as good or bad, strong or weak. Personality is a dynamic organization of all the constituent traits of an individual. Unique combination of physical, mental, social and moral health is the definition of strong personality.

Traditional games, playing on playground, playing with peers makes strong personality. Excessive use of electronic media and violent electronic games spoil personality. Lack of communication skills, loss of personal experience, lack of physical fitness, fatigue due to weak muscles are the problem children have to face because of lack of natural exercise.

Avoidance of excessive playing of these games, limitation & restriction is the basic solution of the problem. Only way for developing the child with healthy personality is, to limit the time of children spending on electronic games. Very important thing is that, every parent should teach their children positive as well as negative effects of electronic games and today's technology. Parents should also teach children to use technology for their bright future and not for ruin their physical, mental and social health.

References:-

- 1) Kale, Smita : "Understanding Indian Teens", Published by WBI Books (India)
- 2) Rahan, S.S., : 'Encyclopedia of sociology', Lambat, S.R. Vol. 1 Published by Ajay Verma for Commonwealth Publishers, New Delhi, 2005.
- 3) पंडीत, र. वि. : 'शैक्षणिक मानसशास्त्र', पिपळापूरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर २००९.
- 4) Olivier Karen : 'The Effect of Violent Internet games on Children and Jueniles. Institute for criminological Sciences, University of South Africa.
- 5) Kanhai, Prachi : 'Encyclopedia of Child Development', Commonwealth Publication, Delhi, 2006.

Tradition as a comfort : R.K. Narayan's The Bachelor of Arts

Dr Rajender R. Tula
Asst. Professor
Bhagwantrao Arts College, Sironcha
Dist. Gadchiroli

Abstract :

The subject of the present topic, proactive attitude and affirmation in Narayan's fiction is his protagonist's achieved ability to get over the subject illusory world and come to accept life in all its challenging cultural and traditional contexts instead of running away from it. Narayan's heroes rebel against age old traditions and established social norms, and flee from the demands of traditions and customs but later they acquire self knowledge in relation to other people and the world for leading sustained life. Narayan's protagonists are involved in different roles of life and in the osmotic process of their experience they achieve a sense of affirmation to accept life in its reality.

Keywords:

Tradition, customs, religion, affirmation, comfort, moral force, transcends, illusions, horoscopes, renounce.

Narayan's art, if examined closely, suggests that his novels (works) uphold the traditional Indian world view. Narayan's heroes flee from the demands of the traditional and cultural correlatives and consequently live in their private world for some time to understand finally its falsity and come back to accept life ungrudgingly in its ironical, cultural and traditional contexts. This novel deals with a later stage of a young man's career, when he is about to leave college and enter life, when he is neither a boy nor a man, but somewhere in between.

The hero Chandran is a college student enjoyed college days like other normal youth. Naturally he too dreamt of a colourful future life. He used to enjoy watching movies and drinking coffee along with his friends. Chandran the protagonist of the novel, a student of Albert Mission College, is actively involved in college activities right

from the beginning of the novel. Chandran being a representative of new generation and a young graduate he wanted to lead a colourful life according to his choice. So he never thought of age old traditions and social norms. Chandran after the completing the college life, realizes that a chapter of life is turned over and he has to enter the portals of the wide world. From this onwards Chandran moves through a series of experiences. As a young graduate he started searching for a job and undergoes frustration. Within the six months of his becoming a graduate Chandran is faced with the problem of finding a job for himself. Unable to find a job, he passes the time for long hours or walking on the banks of the river. During one of his walks, he sees Malathi, a beautiful girl of about 15 years, and instantaneously falls in love with her.

Chandran made a proposal to marry the girl whom he loved deeply. But according to age old Indian traditions and customs for a marriage tallying the horoscopes of the boy and the girl has been a strict custom in the last generation. The parents of the girl are prepared to accept

the proposal of Chandran's marriage, with their daughter but the horoscopes don't tally and the marriage proposal is ultimately failed. Because of the contradiction of the horoscopes Chandran annoyed feels so much disappointed and upset by this incident that he falls ill and is confined to bed for several days. On recovering from this severe blow he goes to Madras for a change. There in Madras he did not go to his uncle's house though his father desires it. In Madras he visited many places and for a complete change and to forget Malathi.

However, wherever he goes thoughts of Malathi and the Kalyana raga, played at her wedding, haunt him and throw him into a state of depressive reaction. Chandran aimlessly wanders in Madras and other parts of South India. He doesn't go to his uncle's house and stays in the hotel for a night. He visits the house of prostitute in the company of degenerate youth. By disgusted, he sets out for Maylapore and sees the magnificent Kapileshwar temple.

In this frustration and difficult situation he tells himself there is nothing to live for and he decides to enter Sanyasa, the only thing possible committing suicide there was no other way out. He had done with the gamble of life. He was beaten. This decision of his is not an unusual one considering the influence of religion in the average Indian home. But Chandran is honest enough to realise that his renunciation is without the spiritual motive and that his renunciation was a revenge on society, circumstances and perhaps too on destiny. His attitude on the whole is a negative one. After eight months of these purposeless wanderings he gets tired of his new role of Sanyasi which could not offer any comfort hence he returns to his parents in Malgudi.

His returns home is marked by relief among the family who has not known where Chandran has been for the last eight months. He wanted to share his experiences with his friends but all scattered, and possibly, already settled in life. If failure in love for Malathi had driven him away

from home, it was love for his parents which had brought him back to home. Chandran who had lost all interest in life and had even thought of committing suicide, had turned a Sadhu, renouncing the world and its luxuries, now comes back to the world and starts living his life without any memory of the past wounds. He accepts a job of newspaper agency and marries a girls Sushila arranged by his parents. Towards the end of the novel forsaking his adolescent fancies by affirming himself against them, Chandran marries conventionally and is quite happy with his wife, which in fact an affirmation or a comfort of tradition and its moral force. Chandran's transcends, all illusions and momentary fits of life are discarded. He comes back to his own place accepting practical view of life that life is to live. Thus tradition and moral forces stand as a comfort for successful life.

Conclusion:

In Narayan's novels the normal social order is disturbed and at the end the normalcy is restored. In this restoration of normalcy family ties and traditional beliefs play a significant role. The protagonist Chandran's rebellion against the horoscope mismatching, age old traditions results in his escape from the conventional life and his return is symbolic of his affirmation of its value against his devious career.

Reference:

1. Narayan, R.K. *The Bachelor of Arts, Indian Thought Publications, Mysore, 1965 (1935) 1982.*
2. Narayan, R.K. *The Financial Expert, Indian Thought Publications, Mysore, 1958.*
3. Poddar A. (ed). *Indian Literature, (Simla, Indian Institute of Advanced Study)*
4. Iyengar, K.R.S. *Indian Writing in English (New Delhi: Sterling, 1985)*
5. Bhagwant S. Goyal, R.K. *Narayan's India Myth and reality. (New Delhi: Sarup and Sons, 1993)*
6. Narayan R.K., "On Honour", *Next Sunday, Essays & Sketches (Bombay, Pearl Publications, 1960)*
7. Walsh William, R.K. *Narayan : A Critical Appreciation (1982; Indian rpt. New Delhi: Allied Publishers Pvt. Ltd., 1983).*
8. Venkatachari, K. "R.K. Narayan's Novels: Acceptance of Life", *Indian Literature, March 1970.*

निबंध : स्वतंत्र वाङ्मयप्रकार

प्रा.कैषव मेंढे

महिला महाविद्यालय, नंदनवन,
नागपूर

पार्श्वभूमी

एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभी इंग्रजी राजवटीबरोबर जी नवलाईचे स्थित्यंतरे झालीत त्यात शिक्षणाबरोबर मासिके, साप्ताहिके यांचा महत्त्वाचा वाटा आहे. या काळात दर्पण, प्रभाकर, ज्ञानोदय, ज्ञानप्रकाश, इंद्रप्रकाश, नेटिव ओपिनियन या सारखी पत्रे सुरू झाली. दिग्दर्शन, सत्यशोधक, शभसूचक, खानदेशवैभव इत्यादी वृत्तपत्रांनी लोकजागृतीचे कार्य केले.

निबंध वाङ्मय प्रामुख्याने, पुस्तक रुपाने प्रकट होण्याच्या आधी नियतकालिकांतूनच प्रसिद्धीस आले. मराठी ज्ञानप्रसारक या मासिकाने मराठी निबंध निर्मिती प्रक्रियेस चांगला हातभार लावला. म.वि.फाटक या सशोधकांनी 'मराठी निबंध' प्रबंधात मराठी निबंध परंपरांच्या अवस्थांचे वर्णन केले. स.अ. छत्रे, बाळशास्त्री जांभेकर, भाऊ महाजन, विष्णूबोवा ब्रह्मचारी, लोकहितवादी, रा.भि. गुंजीकर, गोविंद नारायण, हरी केशव, बा.भा.शिंंगे, बाबा पदमजी, दादोबा पांडुरंग, मिसेस फरार, भा.दा.पाळंद, विष्णू घनश्याम, ज.स. गाडगीळ, वि.ना. मंडलीक, जनार्दन रामचंद्र, वामन आबाजी मोडक, के.ल. छत्रे, वि.ज.कीर्तने, मा.गो. रानडे, गोपाळ गणेश आगरकर, जोतीबा फुले, इत्यादी प्रतिभांनी निबंधाचे स्वरूप सिद्ध केले.

काही प्रतिभावंतानी स्वातंत्र्यपूर्वकाळातच आपल्या लेखनाला सुरुवात केली होती. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, तर्कतिर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, ना.ग.गोरे, श्री.म.माटे, वि.दा.सावरकर, शे.दा.जावडेकर, द.के.केळकर, वि.का.राजवाडे, गं.बा.सरदार, पु.ग.सहस्रबुद्धे, श्री.के.क्षीरसागर, नरहर कुरुंदकर, माधवराव बागूल, गोवर्धन पारेख ग.प्र.प्रधान, गोविंद तळवलकर इत्यादींनी निबंधाची प्रतिष्ठा वाढवली.

मराठी निबंध परंपरांची पाऊलवाट घडविणारे वरील महनीयच खरे शिल्पकार होते. निबंध साहित्याचा उदय पश्चिमेकडे

सोळाव्या शतकाच्या अखेरीस झाला. त्याचा परिचय मराठी भाषेला होऊन तो येथे एकोणविसाव्या शतकात रुजला, ज्या काळात निबंध प्रकार मराठीत उदयास आला, तिचा विचार करून महाराष्ट्रातील विचारवंतानी आपली जीवनविषयक दृष्टी मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. धार्मिक श्रद्धेने किंवा अंधश्रद्धेने एखादा विषय प्रतिपादन करण्याऐवजी बुद्धिवादाने, तर्कशुद्ध रीतीने, शास्त्रीय पद्धतीने व लौकिक भूमिकेने विषयाचा मागोवा घेतला.

निबंध हा वाङ्मय प्रकार रंजनप्रधान असण्यापेक्षा विचारप्रधान आहे. वाचकांची अभिरुची बदलण्याची शक्ती यात आहे. राजनीती ;राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय, सामाजिक संस्था, धर्म, अर्थ, जातीसंस्था. नानाप्रकारचे जीवनविशयक प्रश्न, श्रद्धा, अंधश्रद्धा इत्यादी विशयावर व्यासंगपूर्ण आणि चिंतनशिलतेच्या प्रखरतेतून निबंध साकारलेला आहे. एखाद्या प्रश्नाचा अनेकांगी विचार करण्यासाठी निबंध हा सर्वाधिक सोप्यास्कर वाङ्मय प्रकार आहे म्हणजे नुसते धड असण्याऐवजी डोके असणारा हा स्वतंत्र वाङ्मय प्रकार आहे.

निबंध म्हणजे काय ?

पक्षाला ज्याप्रमाणे आकाशात स्वच्छंद विहार करण्याचे बंधन नाही त्याप्रमाणे निबंधाला विशयाचे बंधन नाही. कोणताही विषय हा निबंधाचा होऊ शकतो. जेव्हा जेव्हा उत्तमोत्तम निबंध लिहिले गेले तेव्हा तेव्हा निबंधाच्या व्याख्या केलेल्या आहेत. प्र.न.जोशी म्हणतात की, निबंध हा संस्कृतातून आला आहे. पण, वाङ्मय रचनेच्या संदर्भात आणि आजच्या रूढ अर्थ तो संस्कृतात ओळखला जात होता की नाही हाही एक मतभेदाचा मुद्दा आहे. पण एवढे मात्र निश्चित की..... याचा अर्थ एकत्र बांधून, रचून ठेवण्याचा अर्थ यात अभिप्रेत आहे. निबंध शास्त्र व कला पृ. १७६

'निबंध' या संस्कृत शब्दाचे अनेक अर्थ आहेत. त्यापैकी एकत्र बांधणे किंवा रचणे हे अर्थ या लेखनप्रकाराशी अधिक मिळते जुळते आहेत. असे 'मराठी विष्वकोश' मध्ये सांगत असताना संस्कृतात ही सोय असली तरी, आधुनिक अर्थाने जी शब्दरचना अभिप्रेत आहे ती संस्कृतात नाही असे निसंदिग्धपणे मराठी विश्वकोष खंड ८ मध्ये सांगितले आहे ;पृ. ६३७

आदर्श मराठी शब्दकोषात 'निबंध' शब्दाचा अर्थ प्रबंध, नियमबद्ध असणारा लेख, मोठा लेख, नीटपणे, पक्का जडलेला लेख असा दिलेला आहे. 'एखाद्या विषयाच्या सांगोपांग विवेचनाचा लेख' असा अर्थ सरस्वती शब्दकोषात दिलेला आहे. 'कोणताही विषय न्याय रितीने उद्घाटणे आणि यथाशक्ती जूळणी करून जे वर्णन करणे तो निबंध होय : अशी मराठी ज्ञानप्रसारकांनी व्याख्या केली.

मराठी लेखकांच्या काही व्याख्या--

आधुनिक मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासात या गद्य वाङ्मयाला महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात यावर मंथन झाले. या साहित्य मीमांसकांनी निबंध या वाङ्मयप्रकाराची व्याख्या केली आहे ती खालीलप्रमाणे--

१. 'निबंध म्हणजे' तर्कशुद्ध रीतीने केलेली, बुद्धिला आवाहन करणारी, आपले सिद्धांत साधार सप्रमाण मांडणारी, इतिहास, अनुभव, अवलोकन यांचा पायावर उभारलेली विचारप्रधान रचना. अशी व्याख्या पु.ग.सहस्रबुद्धे यांनी आपल्या 'निबंध रचना आणि शब्द रचना' या निबंधात केली आहे. तथापि, ही व्याख्या निबंध, प्रबंध, ग्रंथ या सर्वच प्रकाराचा अंतर्भाव करणारी आहे असे त्यांनी म्हटले आहे.
२. निबंध हा वाङ्मय प्रकार म्हणजे साहित्योपवनातील हिरव्यागार गवताच्या गालिच्याने आच्छादलेली जणू पायवाटच. अशा व्याख्या वि.ह.कुळकर्णी यांनी केली.
३. ष्रौढ, प्रगल्भ व्यक्तित्वाचा, सखोल, सकस विचारांच्या रुपाने, समुचित, समर्थ शैलीच्या माध्यमातून झालेला अर्थगर्भ, आवाहनक्षम आविष्कार म्हणजे निबंध होय वि.स.खांडेकर : समाज चिंतन पूणे ;पुनर्मुद्रण १९७९ प्रस्तावतेतून पृ. १०

४. साधारणपणे एखादा विचार किंवा एखादा मुद्दा सुसंगतपणे ज्यात मांडलेला असतो त्याला निबंध म्हणावयास हरकत नाही म.मा.अळतेकर प्र.६

५. समाजाच्या व राष्ट्राच्या जीवनशक्तीला प्राधान्य देणारी विचारधारा म्हणजे निबंध ;निर्मलकुमार फडकुले

६. 'निबंध हे आत्मविकासाचे साधन आहे.' ;सुमन बोकीळ

हिंदी लेखकांच्या काही व्याख्या :

१. "निबंध उस रचना को कहना चाहिए, जिसमे किसी गहन विषयपर विस्तारपूर्वक और पांडित्यपूर्ण विचार किया गया हो" ;डॉ.ध्यामसुंदरदास
२. निबंध वह गद्य रचना है जिसमे एक सिमित आकार के भीतर किसी विषय का वर्णन या प्रतिपादन एक विषेश निजीपन, स्वच्छन्दता, सौष्ट व और सजीवता तथा आवश्यक संगती और सम्बद्ध के साथ किया गया हो ;बाबु गुलाबराव

इंग्रजीतील निबंध या शब्दाचा अर्थ

मॉतेन या फ्रेंच निबंधकाराची व्याख्या " I am myself the subject of my book"

"A loose sallu of the mind, an irregular indigested piece, not a regular or orderly performance"

बंधनमुक्त विचारात्मक मांडणीचा अर्थ यात सांगितला आहे.

डॉ.जॉन्सन, जे.एच.फाऊलर यांनी व्याख्या केली की, "A piece of writing on or about a given subject, making no pretensions to completeness of scientific accuracy"

वैयक्तिकदृष्टी, साधेपणा, सुबकपणा आणि सुबोधपणा या गुणांचा अंतर्भाव इंग्रजी एसे च्या माध्यमातून व्यक्त झाला.

निबंधाची घटक तत्त्वे

निबंध वाङ्मय प्रकार रचनेसंबंधी त्याच्या स्वरूपासंबंधी व निबंधाच्या लक्षणेचीच माहिती व निबंधाच्या व्याख्येवरून कळते. उत्तमोत्तम निबंधकारांच्या रचनेवरून अभ्यासकांनी ठरवलेल्या

व्याख्या एकसारख्या नसून वेगवेगळ्या आहेत. त्याला कारणे आहेत. निबंधावर विषयाचे बंधन नाही सामाजिक, राजकीय, राष्ट्रीय, व्यक्तिगत, निसर्ग, भौतिक सुख अशा संदर्भातले विषय निबंधात चालतात.

परंतु, निबंधाची व्याख्या एकसारखी नसली तरी श्रेष्ठ अशा निबंधकारांच्या निबंधावरून निबंधाची घटक तत्त्वे मात्र ठरवता येतात. ती अशी-

१) विचारविकास २) भावनाविकास ३) कल्पनाविकास ४) मूलगामी विचार स्वातंत्र्य ५) चिंतनशीलता ६) समाजहिताची आणि जीवन विकासाची जिवंत आस्था ७) सौंदर्य निश्ठा ८) विज्ञाननिश्ठा ९) आवेष आणि अभिनिवेश १०) कर्मयोग, ज्ञानयोग आणि भक्तियोग ११) सामाजिक समता १२) विवेकवाद १३) मानवता १४) तर्कशुद्धता, प्रमाणता १५) बुद्धिला आवाहन. निबंधाचा हा मुख्य गाभा होय.

इंग्रजी निबंधाचे स्वरूप

मॉतेन हा फ्रेंच निबंधकार ; १५३३-१५९२ तर फ्रान्सिस बेकन ; १५६१-१६२६ हा इंग्रजी निबंधकार. मॉतेन या निबंधकाराने आधुनिक जगाला निबंध वाड. मय प्रथम उपलब्ध करून दिले. म्हणून पाश्चत्य जग मॉतेन यानाच आद्य वैचारिक निबंधकार मानतात. मॉतेन यांनी श्ज पे उलेमसि च्वतजतंलश् ; प्र. त. जोशी, निबंध शास्त्र व कला, पृ. २५६ मीच माझ्या लिखणाचा विषय. असे त्यांनी आपल्या निबंधाचे सूत्र सांगितले.

इष्टमित्रांशी मनमोकळेपणा वृत्तीतून केलेल्या गप्पा गोष्टींवर मॉतेन यांनी लेख लिहिले आणि हा निबंधाचा विषय केला. पुढे त्यांनी वैचारिक आणि ललित निबंधही लिहिले.

सन १५९७ मध्ये फ्रान्सिस बेकन यांनी धर्म, जाती, मृत्यु, वाचन, मत्सर प्रवास इत्यादी प्रौढ, गंभीर पण, आकाराने लहान सुत्रबद्ध स्वरूपाचे निबंध लिहिले. रिचर्ड स्टील ; १६६२-१६२९, जोसेफ अँडिस, ; १६७२-१६९९ यांनी रोजच्या व्यवहारातील सामाजिक वैगुण्यावर सोप्या आणि चुर-चुरीत भाषेत निबंध लिहिले.

सॅम्युअल जॉन्सन ; १७०९-१६८४ च्या काळात वाचकांची अभिरुची बदलली होती. जगात इंग्लंडचे विद्या, शिक्षण व राजकीय, सामाजिक बाबतीतले स्थान मान्य झाले होते. या

राष्ट्राची सांस्कृतिक पातळी उंचावली गेली होती. येथील काळांच्या वृत्तातील धिक्कारपणा जाऊन प्रौढत्व झालेल्या मनाने भारदस्त विषयांवरील निबंध वाचण्याला महत्त्व दिले. जॉन्सन यांनी येथील वाचकांची अभिरुची ओळखून त्यांनी ग्रंथावर टीका, राजकारणावरील वाद, नव्या जाणिवा, नवे शोध, नवे शास्त्रीय विचार इत्यादी विषयावर वैचारिक लेख लिहिले.

ऑलिव्हर गोल्डस्मिथ ; १७२८-१७७४ हे एक इंग्रजी भाषेतील महत्त्वाचे निबंधकार होत. प्र. न. जोशी यांनी त्यांच्या निबंधाचे वैशिष्ट्य सांगितले आहे. साधी, सोपी, घरगुती भाषा, समाजात प्रचलित असणारा साधा विषय, हळुवारपणे त्याला लेखकाने केलेला स्पर्श कलाविकासातून प्रतीत होणारे लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व हे गोल्डस्मिथच्या निबंधाचे विशेष म्हणून सांगता येतील निबंध शास्त्र व कला, प्र. न. जोशी पृ. २८ या शिवाय विल्यम हॅझालिट ; १७७८-१८३० यांचे टीकात्मक निबंधसुद्धा इंग्रजी भाषेत श्रेष्ठ दर्जाचे आहेत. इंग्रजी निबंधाची परंपरा उत्तरोत्तर विकसित होत गेली. त्याचे पडसाद स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील निबंधावर दिसून येते ते पुढील प्रकरणात मांडण्यात आले आहे.

मराठी निबंधाचे स्वरूप व स्थित्यंतरे -

इंग्रजांच्या शासनकाळात व्यावहारिक जीवनात उपयुक्त अशा गोष्टी आल्यात. त्यात वृत्तपत्राचे स्थान महत्त्वाचे आहे. या वृत्तपत्रातूनच पहिल्यांदा निबंध प्रकाशित झाले. हे आपण मागे पाहिलेच आहे. महाराष्ट्रातील शिक्षित बुद्धिवंतांनी आपल्या लेखनाचा उद्देश स्पष्ट केला. दर्पणकार बाळशास्त्री जांभेकर व भाऊ महाजन यांनी निबंध रचनेचा हेतू स्पष्ट केला ते म्हणतात, स्वदेशी लोकांमध्ये विलायतेतील विद्येचा अभ्यास अधिक व्हावा. आणि या देशाची समृद्धी व येथील लोकांचे कल्याण याविषयी स्वतंत्रतेने व उघड रीतीने विचार करावयास स्थळ हवे. मनोरंजन करणे, चालते काळाची वर्तमान कळविणे आणि योग्यतेस येण्याचे मार्ग दाखविणे या गोष्टींची दर्पणकारांस मोठी उत्कंठा आहे. म्हणून या गोष्टी साध्य होण्यासाठी जितका प्रयत्न करवेल तितका ते करतील ; निबंध शास्त्र व कला प्र. न. जोशी पृ. ३३ लोकहितवादींनीही अशाच प्रकारचा कळवळा व्यक्त करणारा विचार निबंधातून मांडला आहे. विचार जागृती हे निबंधाचे महत्त्वाचे अंग त्यांनी मानले.

धर्मसुधारणा, समाजसुधारणा, व्यवहारात चांगल्या अशा आदर्श

गोष्टी, नीतीबोध, इंग्रजी राज्यातील नवल विशेष यासारखे विषय या काळातील निबंध लेखकांचे होते.

जरठकुमारी विवाह, बालविवाह, स्त्रीशिक्षण, हिंदू नाटकशाळा, ज्ञानापासून सुख, ज्योतिष, भरती-ओहोटी, ढग, सृष्टीसौंदर्य, वृक्षवनस्पती, सत्य, हिंदू लोकांच्या चालिरिती, मुलांच्या लाडाविषयी निबंध, मुलांच्या अंगावर दागिणे घालण्याच्या मुर्ख व प्राणघातक चालिविषयी निबंध, दारुविषयी, दुःखाविषयी, तृणाविषयी, दांभिकपणा, लज्जा, हिंदूस्थानची प्राचीन व सांप्रतची स्थिती, मराठ्यांचे राज्य, इंग्रजी भाषेचे महत्त्व असे कितीतरी विषय निबंधमालापूर्व मराठी निबंधाचे होते.

विष्णूशास्त्री चिंपळूणकरांनी सन १८७४ मध्ये निबंधमाला सुरु केली. या आधी इंग्रजी भाषेची जी तरफदारी केली होती. इंग्रजी राज्यांची जी स्तुती झाली होती. ती विष्णूशास्त्री चिंपळूणकरांनी स्वभाषा, स्वधर्म, देशाभिमान या विषयांची जागृती करून आपल्या प्रखर लेखणीने पूर्वीच्या निबंधाची चवच बदलवली. इंग्रज सरकार, मिशनरी, तथाकथित सुधारक इत्यादी विषयांवर बेधडकपणे निबंध लिहिले. निबंध लेखकाची शास्त्रीय मांडणी केली. टीका स्वमतप्रचार, विषयाची संपूर्ण चर्चा करण्यासाठी सुत्रबद्धपणा, निबंधाची परंपरा विष्णूशास्त्रींनी मराठीत निर्माण केली.

पुढे टिळक, आगरकर यांच्या निबंधाने एका नव्या युगाचा प्रारंभ केला. तत्कालीन सामाजिक, राजकीय, वाङ्मयीन शैक्षणिक, धर्मकारण, समाजकारण, ग्रंथपरिचय, व्यक्तिपरिचय, औद्योगीकरण, जमीन सुधारणा यासारखे विषय टिळकांच्या निबंधातून आले. तर, व्यक्तिस्वातंत्र, बुद्धिवाद, नवमतवाद या विचारांचा आगरकरांनी पुरस्कार केला.

स्त्री-पुरुष समानता, सत्यवर्तन करणारे कोणास म्हणावे? शेतकऱ्यांचे जळजळीत प्रश्न, धर्मचिकित्सा इत्यादी विषयावरील जोतीबा फुले यांचे निबंध तत्कालीन बहुजन समाजाला परिवर्तनाच्या दृष्टीने प्रेरणा देणारे ठरतात.

उपरोध, उपहास, वक्रोक्ती, रूपके, नाट्यमयता, कल्पनाप्रधान व विनोद इत्यादी गुणवैशिष्ट्यांनी शि.म. परांजपे आणि साहित्य सम्राट न.चि. केळकर यांनी निबंधाला बहर आणली. स्वातंत्रपूर्व मराठी निबंधाचे स्वरूप हे असे होते.

स्वातंत्र्योत्तर मराठी निबंध

भारताला स्वातंत्र्य मिळाले हे भारतीय जीवनाच्या दृष्टीने एक क्रांतीकारक घटना आहे. स्वातंत्र्य मिळाल्याने अनेक वर्षांच्या गुलामगिरीनंतर आलेल्या स्वातंत्र्यामुळे जीवनाचे कित्येक जुने संदर्भ मुळापासून बदलले असे डॉ. निर्मलकुमार फडकुले म्हणतात. ;स्वातंत्र्योत्तर काळातील वैचारिक निबंध, प्रदक्षिणा-२, पृ. २५८ जुने जीवनाचे संदर्भ तर बदलले पण जुने प्रश्न स्वातंत्र्याबरोबर गेले नाहीत उलट नवे कितीतरी प्रश्न निर्माण झालेत. नवी आव्हाने राष्ट्रासमोर उभी राहिलीत. धर्म, अर्थ. राजकारण, संस्कृती, उद्योग, कला आणि साहित्य इत्यादी क्षेत्रात विचारमंथनाचे वारे सुरु झाले.

अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा स्वैर विचार निबंधातून मांडला जाऊ लागला. स्वातंत्र्योत्तर काळातील काही लेखकांनी जीवनातील नवीन बदललेल्या संदर्भाचा, नानाविध समस्यांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केला, बुद्धिवाद, इहवाद, समता, मानवतावाद, बंधुता या मूल्यांचा प्रभाव वैचारिक निबंधावर पडला.

या काळात आर्थिक उत्पादनाच्या साधनावर भांडवलशाही व सरंजामशाही वर्गाची मक्तेदारी असून व समाजवादी तत्त्वावर अधिष्ठीत समाजाची निर्मिती व्हावी. शोषण रहीत समाज निर्माण व्हावा अशा पद्धतीची विचारसरणी स्वातंत्र्योत्तर मराठी निबंधात आली. गांधीवादाच्या सर्वोदय तत्त्वाचा विचार मांडण्यात आला. 'हिंदू धर्माची समीक्षा' तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी केली. शब्दप्रामाण्य, ग्रंथप्रामाण्य, धर्म व देव या संकल्पना संदर्भात चिकित्सा करण्यात आली. या विषयीचे प्रबोधनात्मक निबंध लिहिले.

स्वातंत्र्यानंतर राष्ट्रीय प्रवाहात समाजातील सर्व लहान लहान घटकांना मुख्य प्रवाहात सामाहून घेण्याचा राष्ट्रासमोर प्रश्न होता. धर्म, सांप्रदायिक अहंकार, जातीचा आणि कुळाचा विचार यामुळे राष्ट्रीय एकात्मकतेला धोका संभवत होता. या परिस्थितीचा विचार करणारे निबंध या काळात गं.बा. सरदार यांनी लिहिले. कलावाद व जीवनवाद असा साहित्याबाबतचा लहान मोठा भेदही या काळातील ना.सी.फडके यांच्या निबंधाच्या विचारातून आला.

१९२० ते १९५६ हा काळ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या लेखणी, वाणी यांच्या कार्याने दलित समाज भारावला होता. युगनिर्माता डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेतून गंभीर स्वरूपाचे वैचारिक निबंध जन्माला आले. बाबासाहेबांच्या क्रांती-

प्रतिक्रांती विचाराची महता म.भि.चिटणीसानी 'सामाजिक लोकशाहीचे प्रणेते डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर' या पुस्तकातून सांगितली. हि.ल.कोसारे यांनी 'मात्रासंबंधी' संशोधनपर ग्रंथ लिहिला. दि.मा. खैरकरांनी बुद्ध्याचे तत्त्वज्ञान सांगितले. म.ना.वानखेडे यांनी आंबेडकरवादी साहित्याची पायाभरणी केली. बाबुराव बागुलांनी दलित साहित्य आजचे 'क्रांतीविज्ञान' मांडले. यशवंत मनोहरांनी आंबेडकरवादी वैचारिक निबंधाची भूमिका मांडली. भालचंद्र फडके, य.दि.फडके, रा.ग.जाधव, गो.म.कुळकर्णी, गंगाधर पानतावणे, दत्ता भगत, वामन होवाळ, राजा ढाले, योगीराज वाघमारे, वामन निंबाळकर, केशव मेश्राम, लक्ष्मण माने, त्र्यंबक सपकाळे, रावसाहेब कसबे, वसंत मून अशा असंख्य प्रतिभांनी दलित आदिवासी, भटक्या विमुक्त जाती, शेतकरी-कष्टकरी वर्ग यांच्या शोषण मुक्तीसाठी वैचारिक लेख लिहिले.

स्त्रियांना पुरुषांबरोबर मतदानाचा अधिकार मिळावा या इंग्लंडमधील स्त्रियांना शंभर वर्ष संघर्ष करावा लागला. परंतु भारताला स्वातंत्र्य मिळाले आणि भारतातील स्त्रियांना भारतीय संविधानाद्वारे मतदानाचा अधिकार मिळाला. ही या देशातील क्रांतीकारी घटना होती. स्त्री अस्तित्वाच्या जाणीवेतून स्त्रीवादी भूमिका या काळात मांडली गेली. गीता साने, नलिनी पंडित, श्रीमती म.गं.नातू, इरावती कर्वे इत्यादींनी बुद्धिनिष्ठ विचारांचे सडेतोड व आभार प्रतिपादन करणारे निबंध लिहिले.

निबंधाचे प्रकार

'निबंध' साहित्याचा जो इतिहास आहे. त्यावरून लक्षात येते की, मराठी नियतकालिकांचा उदयामुळे वाचकात वाढत असलेली वाचनाची आवड, शिक्षणाचा प्रसार, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक चालिरिती या विचार द्वंद्यातून निबंधप्रकार जन्मास आले. प्र.न.जोशी यांनी 'निबंध : शास्त्र व कला' या ग्रंथात निबंधप्रकाराचे वर्णन केले आहे.

१ **ज्ञानप्रसारात्मक निबंध** :- माहिती देणे, नव्या विचार सृष्टीचे ज्ञान मिळवून देणे ही निबंधाची प्राथमिक अवस्था होती. अध्यापनाचे शास्त्र उपलब्ध होण्याआधी जे ज्ञान प्राप्त झाले ते ओबडधोबड, आणि बाळबोध का होईना, मुलांच्या ठायी असणाऱ्यांचे जिज्ञासेचे होते. या जिज्ञासेपोटीच असे निबंध लिहिले गेले.

२ **उपदेशप्रधान निबंध** :- वाचक थोडे सुबुद्ध झाल्यामुळे

ज्ञानप्राप्तीची जिज्ञासा वाढली. त्यामुळे वाचकांना सत्य, मद्यपान, धर्म, प्रवास, सदाचार, विचार, देशाटन उद्योग, दया, बंधुभाव, आचरण इत्यादी विषयांवरील विचारांची गरज होती. ते या निबंधातून आले. छत्रे, भाऊ महाजन, जांभेकर, माडगावकर इत्यादींच्या निबंधातून हे आले.

३. **विवेचनात्मक निबंध** :- उपदेश व मतप्रतिपादन यातून विवेचनात्मक निबंध जन्मास आला. लोकहितवादी, चिंपळूणकर, आगरकर, फुले, टिळक, परांजपे, केळकर, आंबेडकर, सावरकर, वा.म.जोशी इत्यादी पट्टीचे निबंधकार मराठी भाषेला लाभले. यातील बहुसंख्य देशाचे पुढारी होते. तत्त्वचिंतक व लोकांचे हितचिंतक होते. सामाजिक, राजकीय, साहित्य, धर्म-संस्कृती, शिक्षण इत्यादी विषयांवर यांनी नवी मते निर्माण केली. आपला विषय प्रतिपादनासाठी व दुसऱ्यांच्या मतांचे खंडन करण्यासाठी अशा पद्धतीचे निबंध लिहिले गेले.

४. **व्यक्तिचित्रात्मक निबंध** :- जिवंतपणी थोर पुरुषांची गुणसंपदा कळत नसते. कारण, हे थोर पुरुष त्या काळात अनेकांचे टीका विशय ठरलेले असतात. परंतु, त्यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या चरित्राचा व कार्याचा संक्षेपाने आढावा घेण्याच्या दृष्टीने चरित्रात्मक निबंध लिहिले गेले.

५. **वर्णनात्मक निबंध** :- एखाद्या प्रसंगाचे, देखाव्याचे, निसर्गाचे, जत्रेचे आणि समारंभाचे वेधकपणे वर्णन करणारे हे निबंध असतात.

६. **टीकात्मक निबंध** :- एखाद्या उत्कृष्ट ग्रंथाचा मार्मिकपणे परिचय करून देणे, किंवा एखादा साहित्य विषय घेऊन त्याची चर्चा करणे या उद्देशाने निबंध लिहिले गेले. यात चिंपळूणकर, टिळक, केळकर, कोल्हटकर, खांडेकर, फाडखोळकर, वा.म.जोशी, द.के. केळकर, ना.सी.फडके इत्यादी निबंधकार्याचा यात समावेश करता येईल.

७. **कल्पना प्रधान निबंध** :- एखादा या कल्पित वस्तुला वास्तवतेची जाण करून देणे. हे अद्भूत कल्पना शक्तीच्या निबंधकारकालाच जमू शकते.

८. **पत्रात्मक निबंध** :- आपला विषय प्रतिपादण्यासाठी, व आपल्या वाचकांशी सरळ संवाद साधण्यासाठी व

वाचकांच्या मनात विचारद्वंद्व निर्माण होण्याच्या दृष्टीने लोकहितवादींनी शतपत्रे लिहिली. डॉ.आंबेडकरांनी आपल्या चळवळीतील कार्यकर्त्यांना चळवळीविषयी लिहिलेली पत्रे हे सुद्धा या विषयावरील निबंधच होय.

१. **विनोदी निबंध** :- हा स्वतंत्र प्रकार मानावा न मानावा असा संदेह निर्माण होण्यासारखा आहे. असे प्र.न. जोशी यांनी म्हटले आहे विनोदासाठी विनोद म्हणून कोल्हटकरांनी विनोदी लेख लिहिले. याची परंपरा पुढे गडकरी, अत्रे, चि.वि. जोशी इत्यादी लेखकांनी ही परंपरा चालवली.
१०. **वैज्ञानिक निबंध** :- सृष्टीच्या पेटातून होणारा महाप्रलय, चंद्र, सूर्य, तारे इत्यादींच्या विषयी लोकांच्या मनात असलेल्या परंपरागत कल्पना चमत्कारीक वाटत होत्या. परंतु, वैज्ञानिकांच्या संशोधनातून आलेले संशोधन मनोरंजन रितीने निबंधाच्या माध्यमातून लोकांच्यापुढे आले. ज.नी. कर्वे, चिं.श्री. कर्वे, श्री.द. लिमये, आनंद माधव, द.कृ. केळकर इत्यादींनी वैज्ञानिक विषयावर निबंध लिहिले. जयंत नारळीकरांनी तर तारामंडळावर स्वतंत्र ग्रंथ लिहून लोकांच्या मनातील अंधश्रद्धा घालवण्याचा प्रयत्न केला.
११. **वैचारिक निबंध** :- मॉन्टेन, बेकन, अब्राहम काढली, जॉन्सन, मेकाले इत्यादी थोर पाश्चिमात्य वैचारिक निबंधकार होत. मराठीतील लोकहितवादी, फुले, आगरकर, राजवाडे, पु.ग. सहस्रबुद्धे, लक्ष्मणशास्त्री जोशी, प्रा.गं.बा. सरदार इत्यादी निबंधकारांनी वैचारिक निबंधाचा वारसा पुढे चालवला.

वैचारिक निबंध समाजाला मार्गदर्शन करण्याचे कार्य करीत असतो. विचार हे या निबंधाचे ब्रेन आहे. या ब्रेन मधून निबंधकाराला बुद्धिप्रामाण्यवादी व्हावे लागते. नीतिमूल्य अधिक उच्च असावे लागते, आणि बंधुत्वाचे पाईक व्हावे लागते. यातून वैचारिक निबंधाचा जन्म होतो.

सत्यप्रतिपादन आणि नवविचारांचे संगोपन हे या निबंधाची प्रतिज्ञा असते. समाजकारण, राजकारण, धर्म, अर्थकारण, शिक्षण, साहित्य यांच्यात मूलगामी परिवर्तन भौतिकवादी दृष्टीने हे निबंध वाचकाच्या विवेकाला आवाहन करीत असते. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातील निबंधाचे स्वरूपावरून

काही निष्कर्ष काढता येतात. ती खालीलप्रमाणे -

निष्कर्ष

- स्वातंत्र्यपूर्व काळातील निबंध गंभीर स्वरूपाचे होते. पहिल्यांदा नियतकालीकातूनच निबंध प्रकाशित झाले.
- तर्कशुद्धता, बुद्धिप्रामाण्यवाद, नवमतप्रतिपादन सप्रमाण सादर होणारी रचना आहे.
- लढाउवृत्ती, निर्भिडपणा आणि विचारांची तडजोड न करणारी वृत्ती दिसून येते.
- विचारजागृती हे निबंधाचे महत्वाचे अंग आहे.
- परिवर्तनाच्या दृष्टीने समाजाला प्रेरणा देणारे साहित्य.
- स्वातंत्र्योत्तर मराठी निबंधात अभिव्यक्तिस्वातंत्र्याचा स्वैर विचार मांडण्यात आला.
- मार्क्सवाद, गांधीवादाचे सर्वोदय तत्व, आंबेडकरांच्या प्रेरणेतून निर्माण झालेले वैचारिक दलित निबंध यांचा उदय झाला.

संदर्भ

- अळतेकर म.मा. मराठी निबंध, नागपूर, १९६३
- आपटे वा.गो. 'मराठी षड्वरत्नाकर', ढवळे प्रकाशन पुणे, सुधारित आवृत्ती, २००५
- जाधव रा.ग., वाङ्मय निबंधलेखन, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, १९७७
- जोशी लक्ष्मणशास्त्री मराठी विश्वकोष खंड, ८ वा
- जोशी प्र.न., निबंध : शास्त्र व कला, स्नेहवर्धन प्रकाशन सुधारित आवृत्ती, १९९१
- जोशी प्र.न., आदर्श मराठी विश्वकोष, विदर्भ मराठवाडा बुक कंपनी, पुणे द्वितीय आवृत्ती, १९८२
- पानतावणे गंगाधर, दलित साहित्य : प्रवाह आणि प्रवृत्ती प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९८६
- फडकुले निर्मलकुमार, प्रदक्षिणा, खंड-२, १९९१
- बोकील सुमन, निबंध लेखनाकडे वाटचाल साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, १९९९
- मनोहर यशवंत, निबंधकार : डॉ.आंबेडकर संघमित्रा प्रकाशन, नागपूर, १९८८
- मनोहर यशवंत, आंबेडकरवादी मराठी साहित्य, भीमरत्न प्रकाशन, नागपूर १९९९
- श्यामसुंदरदास हिंदी निबंध, के.के. वोरा कंपनी अहमदाबाद, १९६०

भारताच्या स्वातंत्र्य लढयातील क्रांतिकारकाचे योगदान

प्रा. सौ. एस. आर. बाभुळकर
सहयोगी प्राध्यापक

प्राचार्य अरुणराव कलोडे महाविद्यालय, नागपूर

प्रस्तावना :-

१८५७ चा उठाव भारताच्या इतिहासाला वेगळे वळण (Turning Point) देणारा ठरला. या लढयात ऐतदेशियांचा झालेला पराभव आणि ब्रिटिशांचे बदललेले धोरण याचा भारताच्या पुढील राजकीय धोरणावर परिणाम झाला. या लढयात भारतातील वेगवेगळी अस्तित्व असलेली राज्ये ब्रिटिशांशी लढली परंतु या उठावानंतर ब्रिटिशांना शह देणारा एक मोठा राष्ट्रवादी विचारसरणीचा समाज निर्माण झाला. यालाच 'अखिल भारतीय समाज' म्हणतात. या गटात शिक्षित आणि तरुण वर्गाचा सहभाग होता. सुरुवातीचे मवाळांचे कार्य राष्ट्रवादी विचारसरणीचा पाया ठरला. जहाल आणि समकालीन क्रांतिकारकांचा कालखंड भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीसाठी वेगवान आणि कृतीशिल ठरला. भारतातील 'क्रांतिकारी चळवळ' या संग्रामातील एक 'दैदिप्यमान' पर्व होय कारण या चळवळीने भारतात नवे चैतन्य आणि उत्साह निर्माण केला. क्रांतिकारकांच्या असिम त्यागाने व आत्मबलिदानाने अनेक भारतीयांना कार्यप्रवृत्त केले. त्यामुळे क्रांतिकारी चळवळीला भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आणि स्वातंत्र्यलढयाची सर्व सुत्रे महात्मा गांधीच्या हातात आली. नव्हे भारताच्या राजकीय क्षितिजावर महात्मा गांधींचा उदय झाला. स्वातंत्र्य लढयाचे स्वरूप बदलले. अहिंसेवर आधारित तत्वज्ञान प्रखर राष्ट्रवादी व कृतीप्रवण तरुण वर्गाला पसंत नव्हते. ब्रिटिशांच्या कोणत्याही आश्वासनांवर त्यांचा विश्वास नव्हता. सशस्त्र लढा दिल्याशिवाय इंग्रज वठणीवर येणार नाही आणि भारताला स्वातंत्र्य मिळणार नाही हे त्यांचे स्पष्ट मत होते. क्रांतिकारकाचे जीवन अतिशय कष्टप्रद होते. भूमिगत राहून, हालअपेष्टा सहन करून त्यांना कार्य करावे लागत असे. सरकारच्या नीतीमुळे क्रांतिकारकांना 'दहशतवादी' ठरविले. लोकांची सहानुभूती मिळणार नाही हेच प्रयत्न सरकारने केले. स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी हालअपेष्टा सहन करून त्यांनी इंग्रज सरकारला

सळो की पळो करून सोडले. त्याचा परिणाम ब्रिटिशांच्या कार्यप्रणालीवर होऊन अस्थिरता निर्माण झाली. क्रांतिकारकांचे कार्य स्वातंत्र्य चळवळीत अत्यंत महत्वाचे आहे. भारतीय त्यांचे हौतात्म्य कधीच विसरणार नाही.

क्रांतिकारकांचे कार्य :-

भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देणे हे क्रांतिकारकांचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. भारतात फार पूर्वीपासूनच अनेक संस्कृतीची सरमिसळ झालेली होती. त्यामुळे त्यांच्यात एकात्मता निर्माण करणे हे अवघड कार्य क्रांतिकारकांनी केले. धार्मिक, सांस्कृतिक, भाषिक, भौगोलिक, राजनीतिक भिन्नता असूनही या काळात राष्ट्रवादी भावना निर्माण झाली. देशातील विभिन्न भागात क्रांतिकारी संघटना निर्माण झाल्या. विदेशातही भारतीयांच्या समस्या तेथील लोकांना कळाव्या म्हणून इंग्लंड, अमेरिका, कॅनडा, फ्रान्स, इटाली, रशिया इत्यादी ठिकाणी क्रांतिकारी संघटना निर्माण केल्या. यामध्ये श्री शामजी कृष्ण वर्मा, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, लाला हरदयाल, श्री. एस. आर. राना, श्रीमती भीखाजी रुस्तम, मोहन सिंह भखना, अब्दुल रहमान, चंपक रमन पिल्ले अशा कितीतरी क्रांतिकारकांनी विदेशातून विविध समाचारपत्रे, समितीच्या माध्यमाने कार्य करून इंग्रजांच्या अत्याचाराचे धोरण जगापुढे निदर्शनास आणले. भारतीय तरुणांमध्ये ब्रिटिशांविरुद्धी भावना क्रांतिकारकांनी निर्माण करून भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीत नवचैतन्य निर्माण केले. तरुण वयात आपल्या प्राणाचे बलीदान या लोकांनी मातृभूमीसाठी दिले. फाशीची शिक्षा झालेली असतांनाही मान उंच करून हसत हसत हे क्रांतीवीर फासावर गेले.

दिल से निकलेगी न मर कर भी वतन की उल्फत,
मेरी मिट्टी से भी खुशबू-ए-वतन आएगी ।

असे उद्गार काढून क्रांतिकारकांनी हसत हसत मृत्यू पत्करला

स्वातंत्र्य चळवळीतील क्रांतिकारकांची यादी इतकी मोठी असूनही तत्कालीन भारतीय राजकीय नेत्यांनी त्यांच्या कार्याकडे सकारात्मक दृष्टिकोनातून पाहिले नाही. क्रांतिवीर चाफेकर बंधू, वारीद्रकुमार घोष, सावरकर बंधू, मदनलाल, धिंग्रा, अनंत कान्हेरे, लाल हरदयाल खुदिराम बोस, भगतसिंग, बटुकेश्वर दत्त, राजगुरु, सुखदेव, चंद्रशेखर आझाद, सुर्यसेन, प्रमोद चौधरी, गोपीनाथ साहा, निर्मल सेन, अबिका चक्रवर्ती, फणींद्र नंदी, प्रीतिलता वडेदार, कल्पना दत्त, शांतीघोष, सुनिती चौधरी, बीना दास, शोभाराणी दत्त, सचिंद्र सन्याळ, जोगेंद्रचंद्र चॅटर्जी, राजेंद्रनाथ लाहीरी, सतिशचंद्र सिन्हा, अशफाक उल्ला, पंडित रामप्रसाद बिस्मिल, भगवतीचरण, यतिंद्रनाथ, सुभाशचंद्र बोस अशा कितीतरी ज्ञात अज्ञात क्रांतिकारकांनी मरण आणि जन्मठेप स्विकारली आणि निर्भिडपणे इंग्रजी सत्तेला आव्हान दिले. क्रांतिकारकांच्या कार्याचे मूळ स्रोत राष्ट्रवादाच्या तत्वाशी निगडित होते तरीही त्यांना 'आंतकवादी' ठरवून त्यांच्या कार्याकडे हेतुपुरस्सर त्यांना 'आंतकवादी' ठरवून त्यांच्या कार्याकडे दुर्लक्ष करण्यात आले. क्रांतिकारकांचे कार्य भारतातील इतर स्वातंत्र्य चळवळींसाठी पूरकच ठरले. निरनिराळ्या भागात वेगवेगळे कार्य करणा-या सर्व क्रांतिकारकांची एक 'संयुक्त राष्ट्रीय संघटना' स्थापन करण्यात आली. या संघटनेच्या माध्यमाने समाजाचे लक्ष वळविणे, क्रांतिकार्यांमागील त्यांची भूमिका स्पष्ट करणे, शोषणरहित स्वतंत्र समाजाच्या निर्मितीसाठी ज्या गोष्टी आवश्यक आहेत. त्यांच्या पाठपुरावा करणे, क्रांतिकारक दहशतवादी आहेत. या आरोपांचे तर्कशुद्धरित्या खंडन करणे आणि निर्भिडपणे ब्रिटिश सत्तेला आव्हान देणे या बांबीचा समावेश होता.

क्रांतिकारी आंदोलनाचा उदय :- (The Rise of the Revolutionary Movement)

एकोणविसाव्या शतकाच्या अखेरीस भारतात क्रांतिकारी चळवळीला प्रारंभ झाला. काही भागातील

साहसी देशभक्त तरुणांनी परकीय ब्रिटिश सत्तेच्या जुलमी व अत्याचारी धोरणाला प्रत्युत्तर म्हणून सत्तांध ब्रिटिश अधिका-यां विरुद्ध शस्त्रांचा वापर करण्यास सुरुवात केली. यासाठी देशात व देशाबाहेर क्रांतिकारी संघटना स्थापन करण्यात आल्या. वरिष्ठ ब्रिटिश अधिका-यांच्या हत्या करून भारतीयांच्या प्रखर ब्रिटिश विरोधी जाणीव राज्यकर्त्यांना करून दिली.

त्यामुळे राज्यकर्त्यांचे धाबे दणाणू लागले. पहिल्या महायुद्धानंतर क्रांतिकारकांचे कार्य अधिक जोमाने सुरु झाले. ब्रिटिशांच्या दडपशाहीमुळे भारतीय समाजात दहशतीचे वातावरण निर्माण झाले होते. काँग्रेसच्या नेत्यांनी शांतीप्रस्तावाने ब्रिटिशांशी वाटाघाटी करण्याचा प्रयत्न केला. क्रांतिकारी आंदोलनाने १९०५ नंतर उग्र स्वरूप धारण केले. लॉर्ड कर्झनच्या बंगालच्या फाळणीनंतर ब्रिटिश विषयक राजभक्ति, अहिंसा आणि वैधानिक आंदोलन यामध्ये क्रांतिकारकांना कोणतीही रुची नव्हती तर शस्त्राच्या बळावरच ब्रिटिशांचे वर्चस्व नष्ट करण्यासाठी क्रांतिकारी संघटनांनी प्रखरपणे कार्य करावे या धोरणातूनच या आंदोलनाचा उदय झाला. महाराष्ट्रात आंदोलनाला सुरुवात होऊन बंगाल प्रमुख केंद्र बनले. गुलाम समाजाचा सन्मान क्रांतीमध्ये आहे. रक्तपाताशिवाय देवीचा विजय अपूर्ण आहे. असे म्हटल्या जावू लागले. अरविंद घोष, वारीद्र कुमार घोष, भूपेंद्र दत्त यांनी बंगालमध्ये सर्वांना संगठीत केले. 'आमच्या देशात हस्तक्षेप करणा-या या बाहेरच्या लोकांचे बळी द्या. हातात तलवारी उचला' या विचारांचा प्रवाह निर्माण होऊन तरुणांमध्ये उत्साह आणि जोम निर्माण केला. परिणामतः गुप्त संघटना निर्माण होऊन शस्त्रास्त्रांची निर्मिती मोठ्या प्रमाणात होऊ लागली.

क्रांतिकारी आंदोलनाच्या उदयाची कारणे :-

(The causes of the rule of the revolutionary movement)

क्रांतीचा अर्थ महान परिवर्तन होय. ती सशस्त्र किंवा निःशस्त्र अशी असू शकते. भारतीय

क्रांतिकारकांनी योजनाबद्ध पध्दतीने जनजागृती घडवून आणून स्वातंत्र्य प्राप्तिसाठी सशस्त्र आंदोलनाचा स्विकार केला. इंग्रजांच्या अत्याचारी अधिका-यांना संपविणे, त्यांचा खजिना लुटणे, रेल्वे उखडून फेकणे इत्यादी कार्याला त्यांनी प्रथम स्थान दिले. क्रांतिकारी चळवळीमध्ये अनेक स्त्रियांचाही समावेश होता. क्रांतिकारी चळवळीच्या उदयाची अनेक कारणे आहेत. ब्रिटिशांचे भारतविषयक धोरण अतिशय पक्षपाती आणि अत्याचारी आहे असे स्पष्ट मत क्रांतिकारकांचे होते. म्हणूनच त्यांनी वेळोवेळी या अत्याचारी, भ्रष्ट अधिका-यांना संपविण्याचा प्रयत्न केला. सांवैधानिक मार्गाने काँग्रेसचे कार्य सुरु होते. त्यालाही सरकार दाद देत नव्हती शिवाय सर्व स्तरातून

दडपशाही करणे, लहान लहान गुन्ह्यांसाठी कठोर शिक्षा करणे, येथिल स्थानिक लोकांना घृणास्पद वागणूक देणे, देशातील पैसा इंग्लंडमध्ये हस्तांतरीत करून तेथे उद्योगांची निर्मिती करणे या सर्व घटनांमुळे क्रांतिकारकांमध्ये मोठ्या प्रमाणात इंग्रजाविषयी द्वेष निर्माण झाली होती. मध्यम वर्गात मोठ्या प्रमाणात जागृती होऊ लागली होती. असा हा शिक्षित वर्ग इंग्रजांना तिव्रतेने विरोध करणा-या क्रांतिकारकांकडे आकृष्ट होऊ लागला होता. क्रांतिकारकांचा उद्देश समाजात दहशत निर्माण करणे नसून अत्याचारी इंग्रजांना विरोध करणे होता की, जेणेकरून निरअपराध जनतेवर ब्रिटिश अत्याचार करणार नाही. ज्या ज्या वेळी निरअपराध लोकांवर इंग्रजांनी अत्याचार केले. त्या त्या वेळी क्रांतिकारकांनी त्याचा बदला घेण्याचा प्रयत्न केला. इंग्रज शस्त्रांचीच भाषा समजतात ही ठाम समजूत क्रांतिकारकांची होती. स्वातंत्र्य मिळविणे हे उद्दिष्ट जसे त्यांचे होते त्याचप्रमाणे निरअपराध लोकांवर दंडकेशाहीचा वापर करणा-या सरकारला दडकेशाहीनेच उत्तर देणे हेही उद्दिष्ट होते. त्यासाठी त्यांनी वेळोवेळी प्राणाचे बलिदानही दिले. तत्कालीन परिस्थितीचा विचार करता इतर नेत्यांनी त्यांना कोणतेही सहकार्य न करता त्यांच्या कार्याची निर्भत्सना केली. त्यामुळे क्रांतिकारकांना समाजाकडून जे सहकार्य हवे होते ते मिळाले नाही आणि त्यांनी भूमिगत राहूनच कार्य करण्याचे ठरविले.

क्रांतिकारकांची उद्दिष्टे : (The Aims of Revolutionaries)

क्रांतिकारक तरुण, निर्भिड, उत्साही आणि शिक्षित होते. चळवळीच्या माध्यमाने सरकारवर दबाव आणून स्वराज्य मिळविणे हे उद्दिष्ट त्यांनी डोळ्यासमोर ठेवले होते. त्यासाठी ते कोणतीही किंमत मोजावयास मागे पुढे पाहात नव्हते. जुलमी राज्यकर्त्यांना जुलुमानेच थांबविले पाहिजे. आंतरराष्ट्रीय

स्वातंत्र्यचळवळीचा प्रभाव क्रांतिकारकांवर पडलेला होता. भूमिगत राहूनही अतिशय महत्वाचे कार्य त्यांनी केले. समाजात जनजागृती घडवून आणली शस्त्रास्त्र बनविण्याचे तंत्रज्ञान आत्मसात केले. बरेचदा सरकारच्या शस्त्रागारावर हल्ले करून शस्त्रास्त्र मिळविल्या जात असे. मासिके, वर्तमानपत्रे यांच्या माध्यमाने हया चळवळीची उद्दिष्टे वेळोवेळी स्पष्ट केल्या जात असे.

क्रांतिकारी चळवळीचा विस्तार :- (The expansion of Revolutionary movement)

भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील क्रांतिकारकांचे कार्य स्वातंत्र्य प्राप्तिसाठी पुरक ठरले. भारताचा नव्हे तर भारताबाहेरही क्रांतिकारकांनी आपल्या संघटना उभारून भारतीयांच्या मनात स्वातंत्र्याची प्रेरणा निर्माण केली. १९२३ ते १९३५ च्या दरम्यान घडलेल्या अनेक क्रांतिकारी घटनांनी ब्रिटिश सत्तेला जबरदस्त हादरे दिले. प्राणाची आहुती देणा-या या राष्ट्रवादी तरुणांची नावे भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याच्या इतिहासात अजरामर झाली आहेत. इंग्रजांसाठी अतिशय त्रासदायक ठरलेला गट म्हणजे क्रांतिकारक होय. दडपशाहीचा अवलंब करून, कायदे करून त्यांचे दमण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. क्रांतिकारकांनी मरण पत्करले परंतु त्यांनी आपला मार्ग सोडला नाही क्रांतिकारक नसते तर स्वातंत्र्य मिळाले नसते असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. या चळवळीचे प्रमुख क्षेत्र महाराष्ट्र, बंगाल, पंजाब, दिल्ली असून इतरही ठिकाणी ते कार्यरत होते. संघटना स्थापन करणे, शस्त्रांचा वापर करण्यासाठी प्रशिक्षण देणे, बॉम्ब तयार करण्यासाठी आवश्यक स्फोटक रासायनिक पदार्थ मिळविणे, कार्यासाठी पैसा गोळा करणे इत्यादी कार्ये या ठिकाणी होऊ लागली.

महाराष्ट्रातील क्रांतिकार्य :-

महाराष्ट्रामध्ये क्रांतिकार्याचा प्रारंभ फार पूर्वीच झाला होता. वासुदेव, बळवंत फडकेच्या मृत्यूनंतर (१८८३) तर महाराष्ट्रात क्रांतीकार्याचे जणू रणशिंग फुंकले. समाज पेढून निघाला. त्यांच्या कार्याने अनेक लोक प्रेरित झाले. चाफेकर बंधुना १८९७ मध्ये फाशी दिल्यानंतर लोकमान्य टिळकांनी सरकारवर तिव्र टिका केल्यामुळे त्यांना १८ महिन्यांची कठोर कारावासाची शिक्षा देण्यात आली. वि. दा. सावरकरांनी १९०४ मध्ये "अभिनव भारत" ही संघटना नाशिक येथे स्थापन केली. महाराष्ट्रातील इतर भागातही या संघटनेच्या शाखा निर्माण झाल्या. या संस्थेमार्फत क्रांतिकारकांना तलवार चालविणे, घोडेस्वारी, इतर व्यायाम यांचे प्रशिक्षण दिल्या जात असे. वि.दा. सावरकरांचे मोठे भाऊ गणेश सावरकर यांना १९०१ मध्ये काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली. त्यामुळे सावरकर अधिकच विचलीत झाले. मदनलाल ढिंग्राराने कर्जन वायली वर गोळ्या झाडल्या. १९०१ मध्ये ढिंग्रा०रा ला फाशी देण्यात आली.

शस्त्राशिवाय स्वातंत्र्य नाही असे स्पष्ट मत सावरकरांचे होते. सावरकरांनी इंग्लंड मध्ये जावून कार्य सुरु केले. परंतु भारतातील घटनांना सावरकरांना जबाबदार ठरवून त्यांच्यावर खटला भरवून त्यांना 'अंदमानच्या तुरुंगात पाठविले. स्वातंत्र्य प्राप्तिसाठी क्रांतिकारकांनी आपल्या प्राणाची आहुती दिली. चाफेकर बंधू, मदनलाल ढिंगरा, अनंत कान्हेरे, कर्वे, देशपांडे यांच्या बलीदानाने भारतीयांच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले. भारतमाताला परदास्यातून मुक्त करण्यासाठी अंदमानच्या तुरुंगात सावरकरांनी जीवतपाणी भोगलेल्या यमयातना क्रांतिकारकांसाठी प्रेरणादायी ठरल्या.

बंगालमधील क्रांतिकार्य :-

महाराष्ट्राप्रमाणेच बंगालही क्रांतिकारकांचे प्रमुख केंद्र होते. बंगालच्या फाळणीनंतर क्रांतिकारक चळवळ अधिक तिब्र झाली. श्री. पी. मित्रा यांनी ढाका येथे एक गुप्त संघटना स्थापन केली ती म्हणजे 'अनुशीलन समिती' होय. समिती तरुणांना लाठयाकाठयांचे प्रशिक्षण देत असे. विरेंद्रकुमार घोषने 'युगांतर' (१९०६) या वृत्तपत्राद्वारे बंगालमध्ये देशभक्ती जागृत करण्याचे कार्य केले. बंगालमध्ये ब्रिटिशांना शह देण्यासाठी विविध संघटना स्थापन झाल्या. भूमिगत राहून तिब्र आंदोलन या लोकांनी सुरु केले धाडशी, उत्साही तरुण वर्गाने बॉम्ब बनविण्याची कला अवगत केलेली होती. कलकत्याजवळ 'माणिकतोळा' या ठिकाणी बॉम्ब बनविणे सुरु केले होते. त्या काळात माणिक तोळा म्हणजे बंगालमधील क्रांतिकारकांचे आधारस्थळ होते. न्यायाधीश 'किंगजफोर्ड' एक अत्याचारी अधिकारी होता. त्याला मारण्याचे प्रफुल्ल चानी आणि खुदीराम बोस यांनी ठरविले. परंतु चुकून बॉम्ब केनेडीच्या गाडीवर पडून दोन महिलांचा मृत्यू झाला. या दोघांनाही पकडण्यात आले. त्यापैकी चाकीने आत्महत्या केली तर खुदीराम बोसवर खटला चालवून फांशीची शिक्षा देण्यात आली. दडपशाहीचा अवलंब करून कलकत्ता येथील अनेकांना पकडून त्यांच्यावर देशद्रोहाचा आरोप करून खटले भरण्यात आले. अरविंद घोष आणि वीरेंद्र घोष यांच्यावर 'अलीपूर खटला' चालविण्यात आला. नरेंद्र गोस्वामी नावाच्या क्रांतिकारकाच्या फितुरीमुळे 'माणिक तोळा' केंद्र उध्वस्त करण्यात आले. या गोस्वामीला तुरुंगातच ठार मारण्यात आले. पोलिस अधिकारी आणि न्यायाधिश यांनाही ठार मारण्यात आले. इंग्रजांच्या दडपशाहीमुळे बंगालमधील क्रांतिकारी चळवळ काही प्रमाणात

शिथिल होऊ लागली म्हणून १९२३ मध्ये या चळवळीच्या पुनरुज्जीवनाला वेग आला. आनंद बझार, प्रवर्तक या सारख्या वृत्तपत्रांमधून क्रांतिकारकांच्या कार्याची प्रशंसा करणारे लेख प्रकाशित होऊ लागले. 'अनुशिलन समिती' आणि 'युगांतर' या क्रांतिकारी समित्यांचे पुनरुज्जीवन करण्यात आले. 'सुर्यसेन' या तरुणाने पुढाकार घेऊन 'चितगाव' जिल्हयात नवीन क्रांतिकारी संघटना स्थापन केली. पाहता पाहता या संघटनेने आपले जाळे सर्वत्र पसरविले. तरुण उत्साही वर्ग पुन्हा कार्यरत झाला. बंगालमध्ये 'सुर्यसेन' नावाचे क्रांतिकारी वादळ निर्माण झाले. अनेक धाडशी योजना त्याने आखल्या. चांगल्या पगाराची नोकरी सोडून अनेक युवकांना त्याने प्रशिक्षण दिले. क्रांतिकारक बंगालमध्ये पुन्हा सक्रिय झालेले पाहून सरकारने पुन्हा दडपशाही सुरु केली. अनेकांना पकडण्यात आले. प्रमोद चौधरी नावाच्या क्रांतिकारकाने भूपेंद्रनाथ चॅटर्जी या गुप्तचर खात्याच्या अधिका-यांची तुरुंगात आवारातच हत्या केली. त्यामुळे पुन्हा सरकारने कडक कायदे करून परिस्थिती नियंत्रणात आणण्याचा प्रयत्न केला. क्रांतिकारी चळवळ मंदावली असे सरकारला वाटत असतांनाच १८ एप्रिल १९३० रोजी चित्तगाव येथील शस्त्रागारावर क्रांतिकारकांनी सशस्त्र हल्ला केला. या हल्याचे सुत्रधार 'सुर्यसेन' होते. अंबिका चक्रवर्ती, निर्मल सेन, फणींद्र नंदी, गणेश घोष, प्रीतीलता वडेदार, कल्पना दत्त इत्यादी क्रांतिकारकांनी चित्तगाव शस्त्रागारावर रात्री दहा वाजता सशस्त्र हल्ला केला. शस्त्राशस्त्र हस्तगत केल्यानंतर त्या इमारतीला आग लावण्यात आली. ही बातमी इंग्रज सरकारला कळली. त्यांनी क्रांतिकारकांना पकडण्यासाठी मोठे सशस्त्र दल रवाना केले. दोघांमध्ये चकमक होऊन कित्येक सैनिक व क्रांतिकारी मारल्या गेले. क्रांतिकारकांचा शस्त्रसाठा संपू लागला म्हणून उरलेल्या क्रांतिकारकांनी विभागून गनिमी युद्ध चालवावे असा सुर्यसेन व सहका-यांनी निर्णय घेतला. सुर्यसेन आणि इंग्रज सरकार यांच्यातील लढा जवळ जवळ दोन वर्षे चालू होता. अनेकांना पकडून खटले भरण्यात आले. अशाच एका चकमकीत प्रीतीलताला गोळी लागली. तीने सायनाईड खाऊन जीवन संपविले. सुर्यसेन आणि इतरांना १९३३ मध्ये पकडण्यात आले. सुर्यसेनाला फांशी देऊन कल्पना दत्त, गणेश घोष, फणींद्र नंदी, सुबोध रॉय, आणि इतर क्रांतिकारकांना काळ्या पाण्याची शिक्षा देण्यात आली. शक्तीशाली ब्रिटिशांना भूमिगत राहून अखेरपर्यंत झगडत राहणा-या हया क्रांतिकारकांची जाज्वल देशभक्ती, अपार धैर्य आणि असिम त्याग यांचा

जबरदस्त प्रभाव भारतीयांवर झाला. सुर्यसेनला पकडून देणा-या 'नेत्रसेन' नावाच्या व्यक्तीला मा. क्रांतिकारकांनी हुडकून काढून ठार मारले. बंगालमधील या क्रांतिकार्यात केवळ तरुणच नव्हे तर तरुण मुलींचाही सहभाग होता आणि हसत हसत त्या येणा-या संकटांना सामो-या गेल्या. यावरून त्यांच्या देशभक्तीची तिव्रता किती पराकोटीची होती हेच सिध्द होते.

पजाबमधील क्रांतीकार्य :-

क्रांतिकारी चळवळी भारतात विखुरलेल्या होत्या. आंदोलन कर्त्यांमध्ये संघटन नव्हते. ब-याच वेळा त्यांना भूमिगत राहून कार्य करावे लागत असे. परंतु लोक त्यांच्या कार्यात सहभागी होत नव्हते. भारतातील क्रांतिकारी चळवळीचे पडसाद पंजाबमध्येही पडले. १९२४ मध्ये स्थापन झालेल्या 'हिंदुस्थान रिपब्लिकन असोसिएशन' या संघटनेच्या शाखा ठिकठिकाणी स्थापन करण्यात आल्या. रामप्रसाद बिस्मिल, अशाफाक उल्ला, राजेंद्र लाहीरी, मन्मथनाथ गुप्ता, चंद्रशेखर आझाद इत्यादींनी 'काकोरी' या ठिकाणी रेल्वेत छापा मारून सरकारी तिजोरी लुटली. हया प्रकरणात पकडलेल्या क्रांतिकारकांना तुरुंगात डांबण्यात येवून त्यांना १४-१५ वर्षांची सक्षम कारावासाची शिक्षा झाली. चंद्रशेखर आझाद मात्र निसटले. १९२४ मध्ये स्थापन झालेल्या संघटनेचे रुपांतर 'हिंदुस्थान सोशलिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन' या नावाने करण्यात आले. यामध्ये सामान्य जनतेत क्रांतिकारकांविषयी योग्य वातावरण निर्माण करणे, जनतेत सरकारविषयी प्रक्षोभ निर्माण करणे, स्वतंत्र लढावू दल उभारणे यांचा अंतर्भाव करण्यात आला. या संघटनेच्या स्थापनेनंतर संयुक्त प्रांतात आणि पंजाबात उत्साहाचे वातावरण निर्माण झाले. १९२८ ला सायमन कमिशन लाहोर ला आले असतांना लाला लजपतरॉय यांच्या नेतृत्वात सायमन कमिशनचा निषेध करण्यात आला. तेव्हा त्यांचा सूड म्हणून भर दिवसा लाहोरच्या डी. ए. व्ही. कॉलेज जवळच्या पोलिस चौकी समोर 'सॉण्डर्स' या अधिका-यांवर जवळून गोळ्या झाडून बदला घेण्यात आला. राजगुरु, भगतसिंग, चंद्रशेखर आझाद इत्यादींनी ही कामगिरी पार पाडली. यानंतर ब्रिटिश सरकारने जनतेवर अनन्वित अत्याचार केले. केंद्रिय वायदेमंडळाच्या सभागृहात बॉम्बस्फोट घडवून आणून भगतसिंग, बटुकेश्वर दत्त यांनी सरकारचे लक्ष वळविण्याचा प्रयत्न केला. यानंतर सरकार सतर्क झाले. लाहोर येथील बॉम्ब कारखाना पोलिसांच्या हाती पडला. सुखदेव, जयगोपाल यांना अटक झाली. लाहोरच्या

न्यायालयात राजद्रोहाच्या आरोपाखाली खटला भरण्यात येऊन सरदार भगतसिंग, शिवराम, राजगुरु, सुखदेव, यांना २३ मार्च १९३१ मध्ये वध स्तंभावर चढविण्यात आले. यानंतर मोठ्या प्रमाणात धरपकड होऊन अलाहाबादच्या अल फ्रेड पार्कमध्ये चंद्रशेखर आझादांवर गोळीबार करण्यात आला. १९३१ मध्ये त्यांचा मृत्यू झाला. क्रांतिकारी चळवळीचे आघाडीचे जवळ जवळ सर्वच नेते स्वातंत्र्यदेवतेच्या वेदीवर बळी गेले होते. तर हजारो क्रांतिकारक तुरुंगाच्या चार भिंतीआड नरक यातना भोगत होते.

क्रांतिकारी कार्याचे मूल्यमापन:-

देश विदेशात क्रांतिकारकांनी आपल्या कार्याद्वारे सरकारवर दडपण आणण्याचा प्रयत्न केला. ब्रिटिश शासक भारतीयांवर करीत असलेल्या अनन्वित अत्याचाराचा व अन्यायाचा सूड ब्रिटिश अधिका-यांची हत्या करून घ्यावयाचा आणि ब्रिटिश शासनवर्गात दहशत निर्माण करावयाची लक्षवधी भारतीयांच्या मनात धूमसत असलेल्या धगधगत्या असंतोषाला क्रांती मार्गाने वाचा फोडावयाची हा समान हेतू भारतभर विखुरलेल्या क्रांतिकारकांचा होता. १९२४ नंतर क्रांतिकारकांच्या कार्याला निश्चित स्वरूपाची तात्विक बैठक निर्माण झाली होती. त्यांची वैचारिक भूमिका अधिक व्यापक आणि मानवतावादी होती. ब्रिटिश सत्तेचे निर्मूलन करून भारताला राजकीय स्वातंत्र्य मिळवून देणे एवढ्यापुरती त्यांची भूमिका सीमित नव्हती. क्रांतिकारकांच्या राष्ट्रनिष्ठेने व त्यांच्या स्वार्थ त्यागाने सर्वसामान्य जनतेत त्यांच्याविषयी अपार सहानुभूती व आपुलकी निर्माण झाली होती. सर्वसामान्य जनतेच्या सहकार्यांमूळेच क्रांतिकारक कित्येक महिने भूमिगत राहून कार्य करू शकले. पैसा, साधन सामुग्री त्यांना पुरविल्या जात होती. ब्रिटिश आणि इतर संघटना यांच्या मतानुसार क्रांतिकारकांचे कार्य स्वातंत्र्यप्राप्तिसाठी अडचन ठरले परंतु हा समाज निराधार आहे. काँग्रेसच्या अनेक चळवळींमध्ये सुध्दा अपयश आले. म्हणून त्यांचे महत्व कमी झाले नाही. तसेच क्रांतिकारकांच्या विरोधामुळे देशातील युवकांमध्ये नवजागृती निर्माण झाली. क्रांतिकारकांच्या कार्यप्रणालीत काही त्रुटीही होत्या. त्यांचेच सहकारी प्रसंगी आपल्याच सहका-यांना पकडून देत असे.

निष्कर्ष :-

ब्रिटिशांच्या साम्राज्यवादाला क्रांतिकारकांनी चांगलाच छेद दिला.

त्यांच्या सततच्या कार्यवाइमुळे ब्रिटिश शासनव्यवस्थेला सतत हादरे बसू लागले. विदेशातून कार्य करणारी 'गदर चळवळ' क्रांतिकारकांसाठी प्रेरणादायी ठरली. 'शहीद करतार सिंह सराभा 'गदर' साप्ताहिकात संपादकीय विभागात कार्यरत होते. विस वर्षांच्या वयात त्यांना फांशीची शिक्षा झाली. लाला हरदयाळ यांनी अमेरिकेत ही चळवळ चालविली. नागपूरचे डॉ. पां. स. खानखोजे यांचाही यात सहभाग होता. देशाला ब्रिटिश नियंत्रणातून मुक्त करण्याची त्यांची जिद्द आणि प्रखर देशभक्ती लोकांना प्रेरणादायी ठरली. कोणाचा पाठिंबा मिळो न मिळो त्यांना कशाचीच तमा नव्हती. विसाव्या शतकात ब्रिटिश सत्ता प्रभावशाली झाली होती. त्यामुळे क्रांतिकारी चळवळीला यश मिळाले नाही. येथील इंग्रज धार्जिने शासकांचा त्यांना विरोध होता. कोणतीही क्रांती जनतेच्या पाठिंब्याशिवाय यशस्वी होऊ शकत नाही. अनेकदा क्रांतिकारकांना आपल्याच लोकांनी पकडून दिले. क्रांतिकारकांची साहशी वृत्ती जाज्वळ राष्ट्रनिष्ठा, अतुलनीय त्याग, स्वेच्छेने स्विकारलेल्या हालअपेष्टा लोकांसाठी प्रेरक ठरल्या. म्हणूनच क्रांतिकारकांचे कार्य भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामाच्या इतिहासात चिरस्मरणीय ठरले आहे. तुरुंगातील अनन्वित हालअपेष्टांची पर्वा न करता हातापायांना रक्तबंबाळ करणा-या पोलादी बेड्यांची तमा न बाळगत ऐन तारुण्यात या क्रांतिकारकांनी हसत हसत बलीदान दिले. 'देश सेवा' करनी बहुत मुश्किल बात है । बाते बनाना आसान है ।

जो देश सेवा के रास्ते पर कदम रखते हैं उन्हें लाख मुसिबते झेलनी पढती है ।' हे क्रांतिकारक करतारसिंह सराभा चे गीत क्रांतिकारकांच्या कार्याचे, त्यांच्या वीरगाथेचे यथार्थ चित्रण भारावून टाकणारे आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- १) महाराष्ट्र साहित्य संस्कृती मंडळ - मराठी विश्वकोष खंड ४
- २) डॉ. सुमन वैद्य, डॉ शांता कोठेकर - आधुनिक भारताचा इतिहास श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
- ३) विश्व प्रकाश गुप्त, राजेंद्र प्रकाश गुप्त -आधुनिक भारत के शिल्पी भाग १० मोहिनी गुप्त राधा पब्लिकेशन, नई दिल्ली
- ४) प्रदिप कुमार - आधुनिक भारत का इतिहास आर्या पब्लिकेशन, दिल्ली
- ५) डॉ. आर. के परुथी - आधुनिक भारत (१९१९-१९३९) अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली
- ६) नी. सी. दीक्षित - भारताचा इतिहास (१७६१-१९७१) पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपूर.

शिक्षणाचे खाजगीकरण आणि अनुसूचित जातींवरील परिणाम

डॉ. सरोज प्रदिप आगलावे
समाजशास्त्र विभागप्रमुख
महिला महाविद्यालय, नंदनवन
नागपूर

भारतीय समाजातील शुद्धातीषुद्र आणि स्त्रियांना हिंदूधर्माधिष्ठित समाज व्यवस्थेने हजारो वंशं धर्म, दैववाद आणि जाती या गुलामीच्या पिंजऱ्यात बंदिस्त करून ठेवले होते. त्यांना बलहिन आणि द्रव्यहिन बनवून मानसिकदृष्ट्या खच्ची केले होते. त्यामुळे येथील बहुजन समाजाच्या वाट्याला नेहमीच दुःख आणि दारिद्र्य आले. व्यक्तिविकासासाठी अत्यावश्यक असलेल्या सहानुभूती, समता, स्वातंत्र्य या गोष्टींच्या अभावामुळे बहुजनांचा विकास होऊ शकला नाही.

ब्रिटिश वसाहतीमुळे आधुनिक काळात पश्चिमात्य उदारमतवाद, कायदाधिष्ठीत शासनपद्धती, भांडवली व्यवस्था भारतात आली. परिणमतः या काळात भारतात परिवर्तनवादी चळवळीस पोशक वातावरण निर्माण झाले. एकोणिसाव्या शतकापासून या देशात परिवर्तनाच्या चळवळी सुरु झाल्यात. धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय या सर्व क्षेत्रात परिवर्तनासाठी नवविचाराच्या व्यक्ती समोर येऊ लागल्यात. हक्काची भाशा बोलू लागल्यात. इंग्रजी शिक्षणाचा प्रभाव भारतीयांवर पडून परिवर्तनवादी व्यक्तींना शिक्षणाचे महत्व कळू लागले. शिक्षणामुळे व्यक्तिचा विकास होतो. शिक्षणोअभावी बहुजन समाजाला अज्ञानात, लाचारीमध्ये, गुलामीत, गरीबीत जीवन जगण्यास भाग पाडण्यात आले. याची जाणीव त्यांना होऊ लागली.

व्यक्तीस मानवी प्रतिष्ठा मिळवून देणारा, मानवी हक्कांची प्रस्थापना करणारा जीवनाच्या सर्वच अविष्काराची किमया ज्या शिक्षणामध्ये आहे त्या शिक्षणाचा आग्रह फुले-आंबेडकर यांच्या शिक्षणविशयक विचारातून आढळतो. शिक्षणाच्या अभावी समाजाची काय दशा होते याचे प्रभावी चित्रण ज्योतिराव फुल्यांनी आपल्या साहित्यातून केले आहे. त्यांनी शिक्षणाला तिसरा डोळा म्हटले. त्याचप्रमाणे अविद्या किती अनर्थ घडविते

हे देखील स्पष्ट केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर शिक्षणाचे महत्व विषद करतांना म्हणतात "उपासमारीने शरीराचे पोशण कमी झाल्यास माणूस क्षीणबल होऊन अल्पायुशी ठरतो तसेच शिक्षणाच्या अभावी निर्बुद्ध राहिल्यास तो जिवंतपणी दुसऱ्याचा गुलाम होतो." जातीव्यवस्थेतील कनिष्ठ जातीच्या लोकांनी गुलामी हजारो वर्ष भोगली होती. सर्व दुखण्यावर एकमेव प्रभावी औषध म्हणजे शिक्षण होय याची जाणिव बहुजनांना १९ व्या शतकात झाली होती. धर्म, जातीव्यवस्थेविरुद्ध जाऊन ज्योतिराव फुल्यांनी शुद्धातिशुद्धांसाठी शाळा सुरु केल्या. समतावादी विकसित करण्यासाठी ज्योतिराव फुलें यांनी आवाज उठविला.

स्वातंत्र्योत्तर काळात घटनेद्वारे वंचित दलित, आदिवासी आणि इतर सर्व मागासवर्गीय या सर्वांनाच अधिकार देण्यात आले. घटनेतील १४, १५ आणि ४६ या कलमांद्वारे तळागाळातील लोकांना सन्मानाचे जीवन जगण्याचा अधिकार देण्यात आला. १९४८ साली शिक्षणमंत्र्यांच्या परिषदेत पंडित जवाहरलाल नेहरु म्हणाले होते, The entire basis of education must be revolutionized शिक्षणाला अशाप्रकारे समाजक्रांतीशी जोडण्यात आले होते.

शिक्षणाचे खाजगीकरण :-

१९८६ साली सर्वांसाठी शिक्षण हे धोरण स्विकारले. या समाजातील दुर्बल, वंचित, बहिष्कृत लोकांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून द्यायची होती परंतु शिक्षणपद्धतीवर मालकी असलेल्या मूठभर प्रस्थपितांना हे धोरण पचणे कठीण होते. न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधूता या मूल्यांवर आधारित या शिक्षण क्षेत्रातील क्रांतिकारक बदलाला प्रस्थापितांकडून विरोध होणे उघडच होते. शुद्धातिशुद्धांना ज्या अर्थसत्ता व

धर्मसत्तेने कोणतेच अधिकार बहाल केले नव्हते ते आज एवढ्या सहजासहजी शुद्धातिशुद्धांना अधिकार मिळू देणार नव्हते. त्यासाठी शिक्षणाची मक्तेदारी गाजविणाऱ्यांनी १९९१ मध्ये एक नवीन षडयंत्र योजले. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी व जागतिक बँकेच्या निर्देशाप्रमाणे जागतिकीकरण, उदारीकरण मुक्त बाजारपेठ आणि खाजगीकरणाचे धोरण स्विकारण्यात आले. शिक्षणासारख्या कल्याणकारी धोरणापासून माघार घेण्यासारख्या अटी भारतावर लादण्यात आल्यात. शिक्षणातील सरकारी गुंतवणूक कमी करून शिक्षणाच्या खाजगीकरणाचा आदेश दिला. या धोरणाने अर्थशक्ती व धर्मशक्तीला पुन्हा मजबूत केले. या धोरणाचा परिणाम शिक्षणक्षेत्रावरही झाला. शिक्षणावरील खर्चात कपात करण्यात आली. त्यामुळे गोरगरिबांसाठी शिक्षणाची दारे बंद करण्याचे शडयंत्र सुरु झाले. एकोणिसाव्या शतकात सार्वत्रिक शिक्षणास झालेली सुरुवात विसाव्या शतकाच्या शेवटी बंद पाडण्याच्या मार्गाला लागली. शिक्षणाचा व्यापार सुरु झाला. त्याचबरोबर गरीबांच्या अंताला सुरुवात झाली. दलित, आदिवासी, भटके-विमुक्त, इतर मागासवर्गीय आणि अल्पसंख्य यांच्या विकासाचा मार्ग बंद करण्याचा प्रयत्न १९९१ नंतर सुरु झाला. व्यापार व नफ्यावर आधारित या नवउदार आर्थिक धोरणाचा परिणाम अनुसूचित जातीवर झाला. या धोरणानुसार सरकार शिक्षण आणि आरोग्य यासारख्या सामाजिक क्षेत्रातील आपला सहभाग कमी करत आहेत.

भारतीय राज्यघटनेने तिच्या मागदर्शक तत्वामध्ये Article १५(४) ४५, यानुसार चौदा वर्ष वयाच्या आतील सर्व मुलामुलींना शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत करण्याचे वचन भारतीयाना दिले होते. एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या सहा टक्के रक्कम शिक्षणावर खर्च करण्याचे ठरले होते. परंतु प्रत्यक्षात तसे घडले नाही. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २१ (ए) Right to Education हा भारतीयानांचा मुलभूत अधिकार आहे. शिक्षणाच्या खाजगीकरणाच्या धोरणाने शिक्षण बाजारोन्मुख झाले. अनुदाने बंद करावी, युजीसी ची भूमिका संपुष्टात आणावी, शिक्षणसंस्थांना अभ्यासक्रम निवडीचे स्वातंत्र्य द्यावे, विद्यार्थ्यांच्या चळवळीवर बंदी आणावी, सहा टक्केच विद्यार्थ्यांना, तंत्रज्ञान, वाणिज्य यांचे शिक्षण द्यावे. यादृष्टीने सरकार विचार करीत आहे. शिक्षणाद्वारे बहुजनांच्या होणाऱ्या विकासाचे मार्ग बंद करण्याचे कटकारस्थान आहे.

व्यापार व नफ्यावर आधारित या नवउदार आर्थिक धोरणाचा परिणाम अनुसूचित जातींवर होणे अपरिहार्य आहे. उच्चशिक्षणातून शासनाने आपला सहभाग काढून घ्यावा असे नविन आर्थिक धोरणामध्ये नमूद करण्यात आले होते. याच काळात सरकारने उच्च शिक्षणाला अर्थसहाय्य कसे करावे, निधीचा विनियोग कसा करावा यासंबंधी पुन्हा समिती १९९३ मध्ये नेमली. तंत्रशिक्षणासाठी विद्यार्थ्यांकडून किंमत वसूलीच्या संसाधने गोळा करण्याची शक्यता पडताळून पाहण्यासाठी १९९४ मध्ये स्वामिनाथने समिती नेमली होती. २००० मध्ये बिर्ला-अंबानी समितीने शिक्षणातील सुधारणांचा धोरणात्मक आराखडा तयार करून तो अहवाल सरकारकडे सादर केला होता. या अहवालात प्राथमिक शिक्षणाची जबाबदारी शासनाकडेच असावेत व उच्चशिक्षणाचे खाजगीकरण करण्याची शिफारस केली होती. गरजू विद्यार्थ्यांना आर्थिक मदत उपलब्ध करण्यासाठी बाजारपेठेने खाजगी वित्त सहाय्य धोरण तयार करण्याचे सुचविले. १९९५ मध्ये विद्यापीठांच्या खाजगीकरणाचे बील राज्यसभेत सादर केले गेले होते. विनाअनुदानित शाळा, महाविद्यालयांना मान्यता देण्यात आली. परकीय विद्यापीठांना भारतात शिक्षणसंस्था उघडण्याची मान्यता देण्यात आली. गोरगरीबांसाठी उच्चशिक्षणाची दारे बंद करण्याची प्रक्रिया सुरु झाली.

शिक्षणाच्या खाजगीकरणाचा अनुसूचित जातीच्या लोकांवर परिणाम :-

शासनाने फक्त प्राथमिक शिक्षणाची जबाबदारी स्विकारावी असे शिक्षणविषयक नेमलेल्या समित्यांनी सुचविले. १४ वर्षांपर्यंतचे शिक्षण मोफत व अनिवार्य असावे असे घटनेतही नमूद करण्यात आले आहे. आपल्याकडील प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या सरकारी शिक्षणसंस्था बकाल अवस्थेत शेवटचा श्वास घेत आहे. सरकारी शाळांमधील वास्तविक चित्र अकल्पनीय आहे. शाळेची इमारत नसणे, असल्यास प्राथमिक सुविधांचा अभाव असणे, शिक्षकांची सततची अनुपस्थिती, एकाच शिक्षकाने दोन-चार वर्गाला एकाच खोलीत एकाचवेळी शिकविणे असे चित्र आपणास बघावयास मिळते. यामुळे मुलांमधील शिक्षणाची आवड नष्ट होत आहे. मुलांमधील गळतीचे प्रमाण वाढत आहे. 'Department of Secondary and Higher Education Ministry of Human Resource Development Government of India च्या २००५-२००६ मधील अहवालात

अनुसूचित जातीच्या मुलांचे गळतीचे प्रमाण पुढीलप्रमाणे आहे

१ ते ५ पर्यंतची गळती	-	४०.६१ टक्के
१ ते ७ पर्यंतची गळती	-	६२.७२ टक्के
१ ते १० पर्यंतची गळती	-	७७.१४ टक्के

यावरून अनुसूचित मुलांना शैक्षणिक सोयी सवलतीच्या अभावामुळे त्यांच्यात शिक्षणाविषयी अनास्था निर्माण झाल्याने गळतीचे प्रमाण वाढत असलेले दिसते. यावरून हे स्पष्ट होते की, सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा प्रमाणिकपणे राबविला जात नाही.

अनुसूचित जाती जमातीच्या मुलांची शिक्षणाची जबाबदारी शासनाची आहे. शासनातर्फे विविध योजना राबविल्या जातात. उदा. अनुसूचित जातीच्या मुलांना गणवेश, पुस्तके देणे, स्टायफंड-शिष्यवृत्ती देणे, मध्यान्ह भोजन देणे, वसतिगृहाची सोय उपलब्ध करून देणे इ. परंतु या योजना प्रत्यक्षात राबवितांना अनेक प्रकारचे गैरव्यवहार केले जाते. विद्यार्थ्यांना गणवेश, पुस्तके वेळेवर न मिळणे, स्टायफंड-शिष्यवृत्ती वेळेवर न मिळणे, वाढत्या महागाईबरोबर स्टायफंड-शिष्यवृत्तीची वाढ न होणे, मध्यान्ह भोजनात निकृष्ट प्रतीचे भोजन देणे व गैरव्यवहार करणे, वसतीगृहांमध्ये निकृष्ट भोजन व क्षमता नसतांना जास्त विद्यार्थ्यांना भरती करणे, प्राथमिक सुविधांचा अभाव असणे, नव्या वसतीगृह व नव्या शाळांना अनुदान न देणे या प्रकारामुळे अनुसूचित जातीच्या मुलांना शैक्षणिक सोयीसवलती वेळेवर उपलब्ध न झाल्यामुळे त्यांच्यात शिक्षणाविषयी अनास्था निर्माण होऊन गळतीचे प्रमाण वाढत आहे.

भारतातील सर्वप्रकारच्या अभ्यासक्रमाचा विचार केल्यास त्याबाबत देखील निराशाजनक चित्र दिसते. शिक्षणातून विद्यार्थ्यांना वैज्ञानिक दृष्टी यावी, त्यांच्या विचारकक्षा रुंदाव्यात, त्यांच्यात राष्ट्रीयतेची बिजे अंकुरित व्हावीत, स्वतःचे जीवन प्रतिबिंबित व्हावे, व्यावहारिक जीवनातील प्रश्न सोडविण्याची क्षमता त्यांच्यात यावी असे कोणतेही अपेक्षित चित्र आधुनिक अभ्यासक्रमातून साकार होतांना दिसत नाहीत. अभ्यासक्रमातून मानवतावादी लोकशाही मूल्ये नदारद झालेली आहेत. पूर्वी एकाच विषयाची पुस्तके अनेक लेखकाद्वारे लिहिली जात असत. परंतु अलिकडे शिक्षणमंडळाने अभ्यासक्रमावर आधारित पुस्तके

लिहिण्याचे स्वातंत्र्य सर्व स्तरातील शिक्षकांना न देता अभ्यासमंडळे नेमली आहेत. शिक्षणक्षेत्रातील हा बदलही मागासवर्गियांच्या दृष्टीने घातक आहे. अभ्यासमंडळावरील सर्व सदस्य हे हिंदू संस्कृतीची व साहित्याचीच पाठराखण करणारे आहे. हे उघडकीस येत आहे. आदर्श व्यक्तित्वाच्या कार्याचा उल्लेख अभ्यासक्रमात न करणे, केलाच तर तो चुकीच्या पद्धतीने करणे, यावरून कोणते अभ्यासक्रम साहित्य विद्यार्थ्यांना द्यावयाचे आहे, कोणत्या प्रकारचे शिक्षण त्यांना द्यावयाचे आहे याची कल्पना येते.

शिक्षणाचे बाजारीकरण या जगात उच्च सरकारी शैक्षणिक संस्थांमधून प्रवर्गातून भरल्या जाणाऱ्या जागांवरील विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेबाबतही नेहमी प्रश्न उपस्थित केला जातो. कमी टक्केवारी असलेल्या मुलांना राखीव जागांवर प्रवेश मिळतो म्हणून गुणवत्ता घटली आहे, अशी ओरड नेहमीच केली जाते, प्रवर्गातील विद्यार्थी वेळोवेळी आपली गुणवत्ता सिद्ध करतात. शिवाय खाजगी शैक्षणिक संस्थांमधून भरमसाठ पैसा देऊन गुणवत्ताहिन, निर्बुद्ध, श्रीमंत मुले प्रवेश घेतात व पैसा देऊन पास होतात. अशा श्रीमंत मुलांची गुणवत्ता तपासली जात नाही. अशी गुणवत्ताहीन मुले पुढे मोठ्या पदावर जाऊन मोठ-मोठा भ्रष्टाचार करतात. याकडे मात्र जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष केले जाते. उलट गुणवत्ता आणि समतेच्या नावाखाली आरक्षणविषयी कित्येक खटले न्यायालयात दाखल करण्यात आले आहेत. त्यामुळे शिक्षणाच्या बाजारीकरणात आरक्षण संपवून अनुसूचित जाती-जमातीच्या मुलांना शिक्षणातून हद्दपार करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. अनुसूचित जातीच्या मुलांमधील पदवी प्राप्त करण्याचे प्रमाण पाहिले तर १९६१ मध्ये पदवीधर ३.३ टक्के होते, तर १९९० मध्ये ७.८ टक्के झाले. २००१ मधील अनुसूचित जातीचा साक्षरता दर ७७.९ टक्के इतका आहे. ही टक्केवारी समाधानकारक आहे असे म्हणता येणार नाही.

शिक्षण नसेल तर शासकीय नोकऱ्यांवरील उच्च पदे प्राप्त होणार नाहीत हे उघडच आहे आणि व्यवसाय करायचा म्हटले की या लोकांकडे भांडवलाचा अभाव आहे आणि भांडवल असले तर व्यवसाय कौशल्य मुलांना जमत नाही. म्हणजे नोकरी नाही आणि व्यवसायही नाही अशी अवस्था अनुसूचित जातीतील मुलांची झाली आहे.

आधुनिक काळात संगणकीय शिक्षणाला अतिशय महत्व प्राप्त झाले आहे. इंग्रजी व संगणकीय शिक्षणाशिवाय शैक्षणिक विकास होणे अशक्य आहे. अनुसूचित जातीतील मुले मोठ्या प्रमाणात मराठी माध्यमातून शिक्षण घेतात. इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण घेणाऱ्या मुलांमध्ये गळतीचे प्रमाण जास्त आहे. खाजगी शाळांमध्ये मुलांना संगणक उपलब्ध करून देतात. संगणकावर प्रकल्प करायला सांगतात. त्यांच्या स्पर्धेत आमचा मराठी माध्यमातून शिकणारा विद्यार्थी संगणक साक्षरते अभावी कुठेच टिकू शकत नाही. खेड्यांमधील इंग्रजी शिक्षणाची व शिकविणाऱ्या शिक्षकांचीही दशा पाहण्यासारखी आहे. खेड्यांमध्ये एकतर संगणक नाही, असेल तर प्रशिक्षण देणारा नाही व दोन्हीही असतील तर भारनियमनामुळे वीज नाही. अशा सर्व निराशाजनक पसरलेल्या वातावरणात विद्यार्थी ज्ञानाची मशाल कशी तेवत ठेवणार ?

फुलेंनी शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणार भर दिला, शाहूंनी सक्तीच्या शिक्षणाचा क्रांतीकारी कायदा केला, घटनेने मार्गदर्शक तत्वांमध्ये सक्तीचे आणि मोफत शिक्षणाचे अभिवचन दिले. परंतु स्वार्थलोलूप, सत्तापिपासू लोकांनी मात्र शिक्षणाचे खाजगीकरण करून अनुसूचित जाती-जमाती आणि इतर मागासवर्गीय लोकांना त्यांच्या हक्कापासून वंचित ठेवले आहे.

आधुनिक शिक्षानिती संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शिक्षणनितीचा विचार होणे आणि त्याप्रमाणे अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, "उच्च शिक्षणावर एकाच वर्गाची मक्तेदारी नको, शिक्षणामुळे वंचितांमध्ये स्वाभिमान जागृत व्हायला हवा, शिक्षणामुळे व्यक्तीची सामाजिक योग्यता वाढायला हवी, बौद्धिक, सामाजिक, आणि नैतिक लोकशाही निर्माण करण्याची क्षमता शिक्षणात असावी, शिक्षणामुळे संरक्षण क्षमता निर्माण व्हायला हवी, शिक्षक वर्ग राष्ट्राचा सारथी असायला हवा, जीवन विकासासाठी शिक्षण सर्वांसाठी आवश्यक आहे" आदि. शिक्षणासंबंधीचे डॉ. आंबेडकरांचे विचार आधुनिक युगात अत्यंत महत्वपूर्ण आहेत. विजय मानकर, 'National plant to succeed in Ambedkarism 2012 २०१२ मध्ये म्हणतात, "शिक्षणाचा उद्देश लोकतांत्रिक समाज निर्माण करणे, सामाजिक क्षमता निर्माण करणे, विकासाच्या सामाजिक संधी उपलब्ध करून देणे हा असावा. हीच शिक्षणपद्धती भारतात सक्षम व स्वावलंबी बनवू शकेल व जागतिक स्तरावर भारत महाशक्ती बनू शकेल.

एकूणच मानव विकासाच्या संदर्भात यशवंत मनोहर म्हणतात, "समाजातील मानवी सौहार्दाला मृत्यू देणाऱ्या शिक्षणाविरुद्ध माणसाच्या सन्मानाचा सोहळा साजरा करणारे शिक्षण निर्माण करता आले पाहिजे." गरीबांची कत्तल करणाऱ्या शिक्षणाविरुद्ध गरीबांना अधिनायक करणाऱ्या शिक्षणाची रचना आता करण्याची गरज आहे. इहवादनष्ट समता शिकविणाऱ्या शिक्षणाची रचना करणे गरजेचे आहे, माणसाला अधिनायक करणाऱ्या विज्ञाननिष्ठ शिक्षणाची रचना करण्याची गरज आहे.

थोडक्यात शिक्षणाचे खाजगीकरण रोखून शिक्षण संविधानानुरूप असेल तर अनुसूचित जातीच्या व्यक्तींचा शैक्षणिक विकास होईल.

संदर्भ :-

१. कसबे रावसाहेब - 'शिक्षणाची आव्हाने', सुगावा प्रकाशन, पुणे
२. तेलतुंबडे आनंद - 'सामाज्यवाद आणि जात', सुगावा प्रकाशन, पुणे.
३. मेश्राम वामन - निजीकरण एक ब्राम्हणी शडयंत्र मुलनिवासी पब्लिकेशन, ट्रस्ट, नई दिल्ली
४. महाराष्ट्र राज्य मागासवर्गीय विद्युत कर्मचारी संघटना - 'श्रमिक संपादक जे. एस. पाटील.
५. मनोहर यशवंत - अध्यापकापुढील जळते प्रश्न', प्रकाशक - प्रजासत्ताक शिक्षक संसद, महाराष्ट्र.
६. मनोहर यशवंत - 'शिक्षण विरुद्ध शिक्षण' सोशल कॅलेंडर - अंक ५ (मासिक)
७. मानकर विजय - National Plan to Succeed in Ambedkarism 2012.
८. सत्यशोधक समाज संघटना - 'फी वाढीचे राजकारण'
९. www.ncert.nic.in/new_ncert
१०. Vidya Bhushan Rawat - Dalit of Scheduled Caste.

माहितीचा अधिकार : सामाजिक आवश्यकता

प्रा. डॉ. संदीप भिमराव काळे
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
यशवंत महाविद्यालय सेलू, जि. वर्धा

प्रस्तावना :

भारतात लोकाभिमुख शासन व प्रशासनाद्वारे लोकशाही व्यवस्था मजबूत करण्याच्या उद्देशाने माहितीचा अधिकार अधिनियम-२००५ निर्माण करण्यात आला. अब्राहम लिंकनची "लोकांनी, लोकांचे लोकांकरिता चालविलेले शासन म्हणजे लोकशाही" ही संकल्पना प्रत्यक्षात उतरविण्यासाठी जनतेला देशाच्या शासन व प्रशासकीय व्यवस्थेची यथोचित माहिती प्राप्त होणे आवश्यक आहे. गोपनीयतेच्या नावाखाली सामान्य व्यक्तीला कोणत्याही प्रकारची माहिती शासन व प्रशासकीय स्तरावरून उपलब्ध होत नाही. सामाजिक दायित्वाची जाणीव लोकप्रतिनिधी, अधिकारी व कर्मचारी यांच्यामध्ये कमी-कमी होऊन 'सरकारी काम अन सहा महिने थांब' असा प्रत्यय सामान्य जनतेला येऊ लागला. त्यामुळे कोणत्याही व्यक्तीची शासन व प्रशासनाविषयीची भूमिका नकारात्मक स्वरूपाची बनत गेली. परिणामतः गैरमार्गाचा अवलंब करण्याचे प्रमाण वाढीस लागून भ्रष्टाचाररूपी अनागोंदी व्यवस्था दप्तरदिरंगाईस कारणीभूत ठरत गेली. अशा गोंधळलेल्या अवस्थेतील समाजात शासन व प्रशासनाविषयी सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण करण्यासाठी माहितीचा अधिकार एक प्रभावी अस्त्र म्हणून उदयास आले आहे.

समाजातील नागरिकांना भारतीय संविधानाच्या माध्यमातून विचार व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची प्राप्ती झाली आहे. परंतु त्या अंतर्गत आवश्यक असणारा माहिती प्राप्तीचा हक्क अंतर्भूत असतांना प्रत्यक्षात उपलब्ध नव्हता. सामाजिक समस्या सोडविण्याची ताकद समाजातील नागरिकांमध्ये असते परंतु अशा नागरिकांना गोपनीयता समोर करून निर्णय प्रक्रिया, धोरण, विकासात्मक योजना, कार्यक्रम व उपक्रमाविषयीची माहिती मात्र मिळत नव्हती. माहितीचा अधिकार प्राप्तीमुळे जनता जागृत बनली आणि निर्णय प्रक्रियेविषयीची माहिती

प्राप्त करून शासन व प्रशासनाच्या धोरणावर प्रभाव निर्माण करू लागली. जनता देशाची चालक-मालक असल्याने संसदेतील त्यांचे प्रतिनिधी करित असलेल्या कार्याविषयी माहिती उपलब्ध होऊ लागली. जोपर्यंत देशातील जनतेविषयी शासन व प्रशासनाचा दृष्टिकोन सकारात्मक असत नाही तोपर्यंत समाजाचा सर्वांगीण विकास शक्य नाही. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, कायदेविषयक क्षेत्रातील निर्णय निर्धारण प्रक्रियेची जाणीव माहिती अधिकारच नागरिकांना करून देऊ शकतो. या दृष्टिकोनातून माहितीचा अधिकार प्रत्यक्ष लोकशाही व्यवस्थेची नांदी आहे. अशा सर्वांगीण संदर्भाना स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून करण्यात आला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :

१. माहितीचा अधिकार व सामान्य व्यक्तीचा संबंध विषद करणे.
२. माहिती अधिकाराच्या सामाजिक आवश्यकतेचे विश्लेषण करणे.
३. शासन व प्रशासनाच्या संदर्भात माहिती अधिकाराची भूमिका स्पष्ट करणे.

माहितीचा अधिकार : सामाजिक आवश्यकता

'माहितीचा अधिकार अधिनियम-२००५' या कायद्यामुळे जनता व शासन यांचे परस्परसंबंध पूर्णतः वेगळ्या पातळीवर पोहचविण्याचे सामर्थ्य नागरिकांना प्राप्त झाले आहे. आजपर्यंत शासन सर्वाधिकारी आहे ज्यामुळे हे शासन चालते ती जनता दुय्यम आहे अशीच भूमिका घेतली जात होती. शासनाचे अधिकारी आपली कामे व्यवस्थितपणे पार पाडत आहेत किंवा नाही हे आता या कायद्यामुळे जनतेला समजणार आहे. जे

कर्मचारी सचोटीने व प्रामाणिकपणे आपले कर्तव्य पार पाडतील त्यांना या कायद्याचा कुठलाही धाक वा भीती राहणार नाही. जी माहिती संसदेला किंवा राज्य विधीमंडळाला नाकारली जाऊ शकत नाही, अशी कोणतीही माहिती कोणत्याही व्यक्तीला संबंधित खात्याच्या माहिती अधिकाऱ्याने पुरविली पाहिजे व गोपनीयतेच्या नावाखाली किंवा अन्य काही कारणाने ती देण्यापासून कोणालाही वंचित ठेवता येणार नाही.

माहिती अधिकाराचा कायदा सामान्य माणसासाठी आहे. ग्रस्त व्यक्तीला आपल्यावरील अन्यायाचे परिमार्जन करून घेण्याचा साधासरळ मार्ग उपलब्ध नाही. गोपनीयतेच्या नावाखाली सरकारी कागदपत्रे पाहण्याचा त्याला अधिकार नव्हता. या कायद्याने तो अधिकार त्याला मिळाला आहे. एखाद्या ग्रस्त व्यक्तीला वाजवी दाम न मिळाल्याने घटनेच्या कलम-१४ व २१ मधील तरतुदीचा भंग झाल्यास त्याला आपल्यावरील अन्यायाच्या सोडवणूकीसाठी या कायद्याचा आधार प्राप्त होतो. सरकारी कामावरील व्यक्ती ही कामगार असेल तर त्या विशिष्ट कामाची माहिती मिळण्याचा तिला अधिकार आहे. आपल्या कामाचा योग्य मोबदला मिळतो आहे काय हे तपासून पाहण्याचा त्याला अधिकार आहे. म्हणजे तिची मागणी रास्त आहे वा नाही हे अशा माहितीवरून ठरविता आले पाहिजे. असंबद्ध माहिती मागण्याचा येथे प्रश्नच उद्भवत नाही. जी माहिती सर्व संबंधितांना खुली केली पाहिजे तिचे स्वरूप असे - कामाचे नाव, उद्दिष्ट, अंदाजित खर्च, काम करणाऱ्या व्यक्तीचे वा प्राधिकाऱ्याचे नाव, कामगारांची संख्या, मजुरीचे दर, उपलब्ध सुविधा, खर्च पाडणाऱ्या रकमा आदी. अशी माहिती ज्यांच्यासाठी खुली पाहिजे, त्यात कामावरील कामामुळे बाधित झालेले वा बाधित होणारे ग्रामस्थ वा कामात गैरप्रकार झाले असल्याची शंका आहे असा नागरिक.

माहितीच्या अधिकाराची खरी गरज त्यांना आहे ज्यांचा घटनात्मक हक्क बाधित झाला आहे. किती प्रकरणे प्रलंबित आहेत, त्यांची वर्गवारी, त्यांच्यावरील कार्यवाही अशी माहिती खुली केली पाहिजे. पण विशिष्ट खटल्याबाबत, माहिती वा कागदपत्रे कोणी मागत असेल तर कधी-कधी गोपनीयतेचा प्रश्न येईल! त्याचे प्रयोजन काय? माहिती मागणारी व्यक्ती बाधित आहे काय? ती ज्यामुळे बाधित आहे त्याच्याशी मागितलेली माहिती संबंधित आहे काय? अशा कसोट्या लावल्या नाहीत तर माहिती मागणाऱ्यांची व तिचा दुरुपयोग करणाऱ्यांची

संघटना निर्माण होण्याचा धोका आहे. राज्यघटनेशी ते सुसंगत ठरेल काय? असे प्रश्न उपस्थित होऊ शकतात. याद्वारे कायदेशीर संघर्षाचे एक वेगळे पर्व सुरू होऊ शकते. एखाद्या वार्डत दिवाबत्तीची सोय नाही वा गटारे किंवा रस्ता नाही अशा वार्डातील वा गावातील कोणताही नागरिक बाधित असू शकतो. नगरपालिकेच्या राजकारणाने किंवा सत्ताधारी गटाचे पक्षपाती धोरण जबाबदार असेल तर बाधित नागरिक अन्य वार्डांशी संबंधित माहिती मागू शकतो. सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने संबंधित प्राधिकरणाविरुद्ध जनहित याचिका दाखल करू शकतो. मात्र तत्पूर्वी निवडून दिलेल्या लोकप्रतिनिधीकडे त्यांनी त्यांची समस्या सादर करणे लोकशाहीत अपेक्षित आहे. विशिष्ट भागावर कसा अन्याय झाला व नागरिक कसे बाधित होतात याचे तुलनात्मक चित्र उभे करण्यासाठी अशा माहितीचा उपयोग होईल.

माहिती अधिकार मिळणे हा काही वाटतो तितका सोपा मार्ग नाही यासाठी आपल्याला नेमकी कशाविषयी व कोणती माहिती हवी आहे याचा आपणच पूर्ण अभ्यास करायला हवा तरच आपण व्यक्तीला जाब विचारू शकू. म्हणजेच संघर्षाचे धाडस हा अधिकार जनतेत निर्माण करतो. आज समाजात सर्वत्र ज्ञानाचे, पैशाचे, सत्तेचे विकेंद्रीकरण करण्याचे मनोबल सामान्यातील सामान्य माणसाला या अधिकाराने दिले आहे. म्हणजेच जनतेचे कल्याण करणारा हा कायदा आहे. जोपर्यंत जनतेचा रेटा निर्माण होणार नाही तोपर्यंत व्यवस्था बदलणार नाही.

माहितीचा अधिकार हा शासन व्यवहाराचे (व्यवस्थेचे) नियंत्रण करू पाहतोय. एवढेच नव्हेतर व्यक्तीच्या सार्वजनिक जीवनातील संशयास्पद वर्तनाचे नियंत्रण करू पाहतोय व पुढे तर हे काम हा कायदा करणारच आहे आणि त्यातून त्या त्या प्रकारच्या अपहारी वर्तनाला कोणकोणती कारणे कारणीभूत आहेत, हे ठरविणारा हा कारणकारी कायदा आहे. खुलेपणा, प्रामाणिकपणा, उत्तरदायित्व, कर्तव्यातील प्रभावीपणा, मूलभूत अधिकाराच्या संकल्पनांचे दृढीकरण व लोकांचे सार्वभौमत्व ही त्याची तत्वे आहेत. पण व्यक्ती हितापेक्षा लोकहित श्रेष्ठ आहे, हे मान्य करण्याचे वातावरण संघर्शातून तयार करावे लागणार आहे. त्यासाठी 'हु विल वॉच द वॉचमन' ही जागल्याची भूमिका प्रत्येकालाच वठवावी लागणार आहे.

महाराष्ट्र राज्याचे माजी मुख्य माहिती आयुक्त डॉ. सुरेश जोशी म्हणतात, माहिती अधिकाराच्या कायद्यामुळे आपल्यावर कुणीतरी लक्ष ठेवत असल्याची जाणीव शासनाला झाली आहे. तसेच भ्रष्टाचाराचे प्रमाण कमी झाल्याचा निष्कर्ष 'ट्रान्स्परन्सी इंटरनेशनल' या संस्थेने काढला आहे. भारतीय घटनेच्या तिसऱ्या भागात नमूद करण्यात आलेल्या मूलभूत अधिकारांमध्ये स्वातंत्र्याच्या अधिकाराचा समावेश आहे. १९(१) (अ) क्रमांकाच्या कलमान्वये नागरिकांना भाषण व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य देण्यात आले आहे. वृत्तपत्र स्वातंत्र्य त्यात गर्भित असल्यामुळे त्याचा वेगळा खास उल्लेख करण्याचे कारण नसल्याचा खुलासा घटनेच्या शिल्पकारांनीच केला होता. माहिती मिळविणे ही पत्रकारांची गरज आहे. तेवढीच किंबहुना अधिकारपणे सर्वसामान्यांचीही आहे. पण स्वातंत्र्याच्या अधिकाराचा कायदा माहिती मिळविण्यासाठी पुरेसा नसल्याने माहितीच्या अधिकाराची गरज भासली. म्हणूनच आज माहिती अधिकाराचा कायदा अस्तित्वात आला आहे. महाराष्ट्रात या कायद्याला मिळालेला प्रतिसाद अभूतपूर्व आहे. माहिती विचारण्यासाठी इंग्लंडमध्ये दरवर्षी सरासरी ५० हजार, भारत केंद्राकडे अंदाजे सव्वा लाख, तर आंध्र प्रदेशात ३१ हजार अर्ज येतात. महाराष्ट्रात २००७ मध्ये ३ लाख १६ हजार अर्ज आले होते. यावरून राज्यातील कायद्याचा प्रसार आणि प्रचार लक्षात घेण्यास हरकत नाही.

माहिती अधिकाराचा कायदा अस्तित्वात येण्यामागे विविध आंदोलने आणि चळवळीचा हातभार लागला आहे. तसाच त्याच्या प्रचार आणि प्रसारालाही हातभार लागला आहे. अण्णा हजारे यांच्या प्रमाणेच राजस्थानमध्ये श्रीमती अरुणा रॉय यांच्या मजदूर किसान शक्ती संघटनेने माहिती अधिकाराच्या कायद्यासाठी आंदोलन केले. महाराष्ट्रातही कायदा अस्तित्वात येण्यास आंदोलनाची पार्श्वभूमी आहे. आपल्याकडे अण्णा हजारे आणि शैलेश गांधी यांच्यासारख्या समाजसेवकांनी या कायद्यासंदर्भात जनतेचे मोठ्या प्रमाणात प्रबोधन केले. त्यामुळेच राज्यात या कायद्याला प्रचंड प्रतिसाद मिळाला आहे. परंतु अजूनही असंख्य लोकांपर्यंत हा कायदा पोहोचण्याची आवश्यकता आहे. त्या उद्देशाने २८ सप्टेंबर हा दिवस माहिती अधिकार दिवस म्हणून साजरा करण्याचा निर्णय शासनाने घेतला आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर यापूर्वीच हा दिवस साजरा केला जातो. माहितीच्या अधिकाराचा सध्या व्यक्तीगत

प्रश्नांसाठी अधिक वापर होत असताना दिसतो. वर्षानुवर्षे तड न लागलेले सेवानिवृत्ती वेतन, नुकसान भरपाई, पदोन्नती, जमिनीची मोजणी, गृहनिर्माण संस्थांच्या सभासदाने केलेले अनधिकृत बांधकाम, घरपट्टी यांसारखे असंख्य प्रश्न सुटण्यास या कायद्याची मदत झाली आहे. यातील काही विषय वैयक्तिक असले तरी ते प्रातिनिधिक स्वरूपातील आहेत. सार्वजनिक हिताचे प्रश्न घेऊन या कायद्याद्वारा लढाई करण्याचे प्रमाण हळूहळू वाढत आहे. त्यात रस्ता, बांध, सार्वजनिक इमारती, शिधावाटपातील गैरव्यवहार, रोजगार हमी योजना या संदर्भात माहिती विचारण्याचे प्रमाण वाढले आहे. त्याचबरोबर कायद्याचा गैरवापर होत असल्याच्याही तक्रारी आहेत. त्याची राज्य माहिती आयोगाने गांभीर्याने दखल घेतली आहे. काही ठिकाणी कागदपत्रे गहाळ झाल्याचे कारण सांगून माहिती देण्यास टाळाटाळ होत असल्याच्याही तक्रारी होत्या. त्याबाबत संबंधितांवर प्रसंगी फौजदारी गुन्हे दाखल करण्याच्या सूचना माहिती आयोगाने दिल्यावर माहिती प्राप्त होत आहे.

निष्कर्ष :

देशात निःपक्ष शासन आणि प्रशासन हवे असेल तर नागरिक सजग असायला हवेत. ही सजगता शासनाचे निर्णय आणि धोरण सर्वसामान्यांना माहित असेल, तरच येऊ शकते. त्याच उद्देशाने माहितीच्या अधिकाराचा कायदा झाला आहे. या कायद्यामुळे शासनाचे उत्तरदायित्व वाढत आहे. आता कुठे याची सुरुवात झाली आहे. तरीही राज्यातील बहुतांश जनतेला या कायद्याची पुरेशी माहिती झालेली नाही. अजूनही उपेक्षित आणि दुर्लक्षित घटकांपर्यंत कायद्याची माहिती पोहोचलेली नाही. दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना विनामूल्य माहिती मिळू शकते. हे बऱ्याच जणांना माहिती नाही. त्यासाठी माहिती अधिकार दिनाचा कार्यक्रम उपयुक्त ठरणार आहे. सर्वसामान्यांना शासन व प्रशासनाचे अवलोकन करण्याचा अधिकार या कायद्याने दिला आहे. जनताच शासनावर अंकुश ठेवू शकते असे कायद्याने सिद्ध होत आहे. प्रबळ लोकशाहीसाठी हे आवश्यक आहे. खरेतर कुणी माहिती मागेल याची वाट न पाहता जनतेला जास्तीत जास्त माहिती उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. ही माहिती वेबसाईट, माहितीपत्रके, भित्तीपत्रके, सूचनाफलक आदीद्वारे देता येईल. त्याचा या कायद्यातच अंतर्भाव आहे. कायद्याची जास्तीत जास्त माहिती व्हावी म्हणून ग्रामसभेत माहिती कायद्यावर चर्चा आयोजित

करणे आवश्यक आहे. त्यातून निश्चितच सामाजिक पुनरुत्थान घडून येईल आणि राज्य व देश अधिक बलशाली बनेल.

संदर्भ सूची :

१. Grover Virender (2004), *The Constitution of India*, Deep & Deep Publications, New Delhi
२. जैन रमेश, गुर्जर नाथूलाल (२००६), सूचना का अधिकार अपेक्षाएँ और चुनौतियाँ (दो भागो मे) सबलाइम पब्लिकेशन, जयपूर
३. फडिया बी. एल. (२००७), लोकप्रशासन, साहित्य भवन पब्लिकेशन, आगरा
४. कुरियन अँड. जैस्सी (२००८), सूचना का अधिकार-२००५, भारतीय सामाजिक संस्थान, नई दिल्ली
५. कुमार प्रकाश, राय बी. के. (२००८), सूचना का अधिकार, प्रभात प्रकाशन, नई दिल्ली
६. सिंह संगीता (२०१४), सूचना का अधिकार, ऋषभ बुक्स, नई दिल्ली
७. पाण्डेय अरुण (२००५), हमारा लोकतंत्र और जानने का अधिकार, वाणी प्रकाशन, नयी दिल्ली
८. निगम शालू (२००६), सूचना का अधिकार कुछ सामाजिक व कानूनी पहलू, वै. दि. पिपल पब्लिकेशन, जयपूर
९. सोनवणे जगतराव (२००६), सरकारी कर्मचारी आणि माहितीचा अधिकार, सोनादिपा पब्लिशर्स, धुळे
१०. माजगांवकर दिलीप (प्रकाशक) (२००६), माहितीचा अधिकार-२००५, यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी (यशदा) व राजहंस प्रकाशन, पुणे

गुडस आणि सर्व्हिसेस टॅक्स (GST). कर क्षेत्रातील कांतीकारी पाउल

प्रा.डॉ.विजय क्षि. बन्सोड

सहायक प्राध्यापक

डॉ.एम.के.उमाठे कला,विज्ञान व आर. मोखारे

महाविद्यालय नागपूर

माजी केंद्रीय अर्थमंत्री पी.चिदंबरम यांनी २००६ साली वस्तु आणि सेवा कर म्हणजेच जीएसटी कर प्रणाली विधेयक लागू करण्याची घोषणा अर्थसंकल्पात केली होती. परंतु युपीए सरकारच्या काही अडचणीमुळे हे विधेयक लागू होऊ शकले नाही. सधा केंद्रात व अनेक राज्यात भाजपा आघाडीचे सरकार असल्याने केंद्रीय अर्थमंत्री अरूण जेटली यांनी १९ डिसेंबर २०१४ ला देशातील मंद झालेल्या आर्थिक सुधारणांना चालना देण्यासाठी नवे गुडस आणि सर्व्हिसेस कर ;जीएसटीद्ध विधेयक मांडले. या विधेयकामुळे देशातील वस्तु आणि सेवांच्या देवानघेवाणीमध्ये सुलभता व पारदर्शकता येनार असून देशाच्या महसुली उत्पन्नात देखील प्रचंड प्रमाणात वाढ घडून येईल. याशिवाय देशातील सधाचा आर्थिक विकासाचा दर ५ टक्के असून तो १२ टक्क्यांपर्यंत वाढण्याची शक्यता वर्तविली जाते. जीएसटी ही अप्रत्यक्ष कर प्रणाली संपूर्ण जगात मान्यता पावली आहे.जीएसटी हा अप्रत्यक्ष कर आहे आणि तो व्हॅट आणि सर्विस टॅक्सच्या जागी १ एप्रिल २०१६ पासून लागू होण्याची शक्यता आहे. जीएसटी हा अप्रत्यक्ष कर उत्पादन, विक्री व व्यापार यावरील राष्ट्रीय पातळीवरील सर्व समावेशक कर राहणार आहे.

भारतात केंद्र सरकार, राज्य सरकारे, महानगरपालिका, नगरपालिका, ग्रामपंचायत अशा प्रकारे स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे राज्य चालते. या सर्व संस्थांनी कोणती जबाबदारी सांभाळायची व कोणत्या प्रकारच्या कराची आकारनी करावयाची या संबंधीची स्पष्ट निर्देश भारतीय घटनेत नमुद आहे. भारतातील सधाची अप्रत्यक्ष कर प्रणाली खालील प्रमाने आहे.

केंद्रसरकारचे कर

१. सेट्रल एक्साइज ड्युटी
२. अॅडिशनल एक्साइज ड्युटी

३. मेडिसिनल अॅड टॉयलेट्रीज प्रिपेरेशन अॅक्ट नुसार आकारली जाणारी एक्साइज ड्युटी
४. सर्विस टॅक्स
५. कौंटरव्हेलिंग ड्युटी
६. स्पेशिअल अॅडिशनल ड्युटी ;एसएडीद्ध
७. सरचार्ज
८. सेस

राज्य सरकारचे कर

१. व्हॅट वा विक्रीकर
२. मनोरंजन कर
३. लक्झरी टॅक्स
४. लॉटरी, बेटिंग व जुगारावरील कर
५. सरचार्ज
६. सेस
७. ऑक्ट्राय वा एलबिटी
८. एंटी टॅक्स

वरील अप्रत्यक्ष करांच्या विलुप्त प्रणालीतुन व्यवसायाची सुटका करून व्यवसायीकांना फायदा पोहचविण्यासाठी २००० साली तत्कालीन अटलबिहारी वाजपेयी सरकारने जीएसटी साठी कमेटी नेमुन तेव्हापासूनते आजतयागत केंद्रीय अर्थमंत्री व राज्य सरकारचे अर्थमंत्री यांच्यातील अनेक चर्चेअंती या विधेयकाबाबतीत एकमत झाले असून जीएसटी विधेयक कायधात रूपांतरित होण्याच्या मार्गावर आहे.या कायधात करवसूलीचा अधिकार केंद्र सरकार, राज्य सरकार व स्थानिक सरकारांना असल्याने प्रत्येक घटक आपला हिस्सा कायम

राखण्यास धडपडत होता. यावर उपाय म्हणून केंद्र सरकारने जीएसटी कर लागू झाल्यानंतर राज्यांना होणारे नुकसान भरून देण्याची पहिल्या काही वर्षासाठी हमी दिली आहे. यात पहिले तीन वर्षे केंद्र सरकार राज्य सरकारांचे पूर्ण नुकसान भरून देईल. नंतरचे दोन वर्षे केंद्र सरकार राज्यांचे ५० टक्के नुकसान भरून देईल. या मुळे अनेक राज्यांचा जीएसटीला विरोध क्षमला. या सोबतच स्थानिक स्वराज्य संस्था कर किंवा एलबीटी कराचा समावेश हा जीएसटीत केला गेल्या मुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांचाही विरोध आता राहिला नाही.

जीएसटी कराचे स्वरूप

या नविन कर प्रणालीमध्ये खालील तीन करांचा समावेश आहे.

१. केंद्रीय वस्तु व सेवा कर ;सीजीएसटीद्वः यात उत्पादन शुल्क, सेवा कर इ. एवजी हा कर लावला जाईल.
२. राज्य वस्तु व सेवा कर ;एसजीएसटीद्वः यात राज्य वस्तु व सेवा कर, विक्री कर, कंत्राट कर, मनोरंजन कर, ऐशआराम शुल्क, इ. एवजी हा कर लावला जाईल.
३. आंतरराज्य वस्तु व सेवा कर ;आयजीएसटीद्वः यात एका राज्यामधून दुस-या राज्यात विक्री वरील कराचा समावेश आहे. जीएसटीचा दर सर्व देशात एकच राहिल.

नविन अप्रत्यक्ष कर जीएसटीची गरज :

नविन अप्रत्यक्ष कर जीएसटीची गरज का निर्माण झाली याची कारणे खालील प्रमाणे आहेत.

१. **अप्रत्यक्ष कर राज्यांमध्ये भिन्न दर :-** राज्य राज्य वस्तु व सेवा कर, विक्री कर, कंत्राट कर, मनोरंजन कर, ऐशआराम शुल्क, प्रवेश कर, लीज कर, जकात कर इ. कर आकारते. यात प्रत्येक राज्य आपल्या सोयी प्रमाणे विभिन्न करदर आकारतात. यामुळे प्रत्येक राज्यात वस्तूचे विभिन्न कराचे दर आढळतात. नविन अप्रत्यक्ष कर जीएसटी मुळे सर्व राज्यात कराचे दर सारखे झाल्याने भारताची एकात्मिक बाजारपेठ निर्माण होईल.
२. **करावर कर भरने बंद होईल :-** एकदा कर भरलेल्या वस्तूवर पुन्हा कर भरने म्हणजे करावरील कर भरने

होय. अशा करांमुळे वस्तूच्या किंमतीत वाढ होते. तसेच करांचे सकल उत्पादनाशी असलेले प्रमाण कमी होउन अर्थव्यवस्थेत असमतोल निर्माण होतो. जीएसटी हा कर व्हॅट कराचाच प्रकार असल्याने हा दोष टाळला जाईल.

३. **करांची व्याप्ती कमी :-** देशातील सकल राष्ट्रीय उत्पादनात अर्धा वाटा असना-या सेवा क्षेत्रावरील कर आकारनी पुरेशी नाही. जीएसटी ही करप्रणाली सक्षमतेने राबविली गेल्यास करांच्या व्याप्तीत वाढ होईल.
४. **मालाच्या वाहतुकीतील अडथळे :-** जीएसटीत आयात होणा-या वस्तु व सेवावरच कर लावला जाईल. निर्यात होणा-या वस्तु व सेवावर कर आकारला जाणार नाही. आकारला जाणार कर ज्या राज्यात माल विकला जाईल त्या राज्यातच राहिल. यामुळे मालाच्या वाहतुकीतील अडथळे ;जकातनाकेद्वः दुर होतील.

जीएसटीचे फायदे

नविन अप्रत्यक्ष कर जीएसटी मुळे होणारे फायदे खालील प्रमाणे आहेत.

१. उत्पादक व व्यावसायीकांना जीएसटी मुळे मोठा लाभ होईल.
२. उत्पादक व व्यावसायीकांना करांवर भरावा लागणारा कर टळेल.
३. उत्पादक व व्यावसायीकांना संपूर्ण कराची देय करामधुन वजावट मिळेल.
४. उत्पादक व व्यावसायीकांना सर्वात मोठा फायदा म्हणजे देय कराच्या विविधतेची कटकट संपल्याने ते सहजरित्या संपूर्ण देशभर व्यवसाय करू शकतील.
५. उत्पादक व व्यावसायीकांना विविध प्रकारच्या कर निर्धारन अधिका-यांचा सेमीरा टाळून केवळ एकाच कर अधिका-यास सामोरे जावे लागेल.
६. वस्तु व सेवांच्या किंमतीमध्ये समाविष्ट करांवर परत कर न लागल्याने किंमती कमी होतील.
७. व्यवसायास कर कायद्याचे पालन करण्यासाठी येणारा

- खर्च कमी झाल्याने व स्पर्धेचे युग असल्याने या बचतीचा मोठा भाग ग्राहकापर्यंत पोहचेल.
८. वस्तु व सेवांच्या किंमती कमी झाल्यास ग्राहकांची क्रयशक्ती वाढेल.
९. व्यवसायास पोषक वातावरणामुळे व्यावसायिक उलाढाली वाढण्यास चालना मिळेल.
१०. कर यंत्रणेत सुसुत्रता आल्याने करचुकवेगीरीस आळा बसल्याने सरकारच्या महसुलात प्रचंड वाढ होईल.
११. या कर प्रणालीचा अपेक्षित लाभ म्हणजे निर्यातीत वाढ, रोजगारात वाढ आणि अर्थव्यवस्थेत लक्षनिय सूधारना हा आहे.
१२. या नविन कर प्रणालीमुळे कराचे दर कमी होतील अशी अपेक्षा असल्याने कर देणा-यांची संख्या वाढेल.
१३. संपूर्ण देशात एकच कर कायदा, करपात्रतेसाठी एकच उलाढालीची रक्कम,विवरण व पत्रकांची ठेवण, नियम सारखे असल्याने करपात्र व्यक्तींना कायद्याचे पालन करण्यास कोणतीही अडचन येणार नाही.
१४. ज्यांच्या सेवा आणि वस्तुची उलाढाल राज्य जीएसटी साठी १० लाखापेक्षा कमी आहे त्यांना हा कर लागू होणार नाही तसेच केंद्र जीएसटी साठी सुध्दा दीड कोटीची मर्यादा असावी अशी अपेक्षा आहे.
- वरील प्रमाणे नविन कर प्रणाली जीएसटी असून ही कर प्रणाली एकमताद्वारे परीणामकारकरित्या राबविल्याने देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळेल एवढे मात्र निश्चित.
- संदर्भ: १. चाणक्य मंडल परिवार-फेब्रुवारी २०१५
२. दैनिक लोकमत -२८ डिसेंबर २०१४

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शिक्षण विषयक कार्य

प्रा. राजू भा. खरडे

आर. बी. व्यास कला वाणिज्य
महाविद्यालय, कोंढाळी, जि. नागपूर

प्रास्तावना :-

विदर्भ हा महाराष्ट्र राज्याचा पूर्वेकडील प्रदेश, पण एकेकाळी हाच पूर्वेकडील विदर्भाचा प्रदेश एक राज्य होते. श्रीकृष्णाची पत्नी रुख्मिणी ही विदर्भाची राजकन्या होती. या विदर्भ प्रदेशाला प्राचीन काळापासून राजकीय व सांस्कृतिक परंपराचा वारसा लाभलेला आहे. विदर्भाच्या ह्या पावनभूमीत अनेक थोर महापुरुष, संत, समाजसुधारक होऊन गेले. त्यांनी विदर्भाच्या वैभवात आपआपल्या कर्तृत्वाने भरच टाकली आहे. विदर्भाची सांस्कृतिक राजधानी अमरावती असून, विदर्भाचा सांस्कृतिक इतिहास हा गौरवषाली व वैभवशाली आहे. याच विदर्भाच्या पावनभूमीत यावली या गावी ३० एप्रिल १९०९ रोजी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा जन्म झाला. महाराजांचे शिक्षण जरी चौथ्या वर्गापर्यंत झाले असले, तरी त्यांचे शिक्षण विषयक कार्य बघितल्यास असे दिसून येते की, प्रत्येक मुलाला शिक्षण मिळालेच पाहिजे. ह्या मताचे महाराज होते. महाराजांनी श्री गुरुदेव शिक्षण मंडळाची स्थापना करून त्या माध्यमातून शाळा, वस्तीगृह, आश्रमशाळांची निर्मिती केली. विदर्भात, मध्यप्रांतात, मध्यहिंदुस्थानात, खानदेशात नव्हे, तर अनेक संस्थांमध्ये शाळा काढून पुस्तकी शिक्षणाबरोबरच स्वावलंबी बनविणारे शिक्षण देऊन, एक प्रकारे विदर्भातच नव्हे तर भारताच्या विविध भागात, शैक्षणिक विकास घडवून आणला.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा जन्म ३० एप्रिल १९०९ रोजी अमरावती जिल्ह्यातील यावली या गावी झाला. महाराजांचे जन्म नाव माणिक होते. महाराजांचे दुसरी पर्यंतचे शिक्षण यावलीत झाले. तर तिसरा व चौथा वर्ग महाराज मामांकडे वरखेडला शिकले. पण महाराजांचे शिक्षणात मन रमत नव्हते. भजन, ध्यान, संगीत, गायन, कला, इ. चा महाराजांना छंद होता. वरखेडलाच महाराजांना ग्रंथवाचन, आत्मचिंतन, कर्मयोगाचे धडे घेतले. त्यांचा त्यांना पुढे प्रचंड फायदा झाला.

एकदा वरखेडच्या अडकोजी महाराजांची माणिकला (महाराजांना) तुकड्या या नावाने संबोधिले, पुढे ते तुकड्या या नावाने प्रसिद्धीस आले.

महाराजांचे शिक्षणविषयक कार्य :-

महाराजांच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर समाज अशिक्षित, अज्ञानी, होता. भारतात शिक्षणाचा प्रसार व्हावा म्हणून, महात्मा ज्योतिबा फुले व इतर अनेक थोर समाज सुधारकांनी प्रयत्न केले. परंतू पाहिजे त्याप्रमाणात शिक्षणाचा विकास झाला नव्हता. शेतकरी, मजूर, गरिब यांची स्थिती फारच वाईट होती. तसेच समाजामध्ये मोठ्या प्रमाणात अंधश्रद्धा व व्यसनाधिनता होती. सुशिक्षित माणूस अशिक्षित माणसाचे शोषण करून त्याचे जिवन दुःखी व निरस बनवितो आहे. हे महाराजांनी प्रत्यक्षात डोळ्यांनी पाहिले होते. म्हणून शिक्षणाचा विकास करण्याचे ठरविले. शिक्षण हा सामाजिक सुधारणेचा पाया आहे. शिक्षण हे सर्व दुःखावर मात करणारे रामबाण औषध आहे. हे ओळखून महाराजांनी शिक्षणाला नवी दृष्टी देण्याचा प्रयत्न केला. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज केवळ चार वर्ग शिकलेले असले, तरी त्यांचे ज्ञान प्रचंड असून, खोल अध्ययन होते. महाराजांची दृष्टी जितकी सुक्ष्म तितकीच विशाल होती. म्हणूनच महाराज म्हणतात शिक्षण हे ज्ञान व पदवी बरोबरच स्वावलंबनाचे असले पाहिजे. शिक्षणाची सुरवात ही, मुल हे आईच्या गर्भात असते, तेव्हा पासूनच होत असते. आई ही मुलांची पहिली गुरु असते. म्हणून आई-वडिलांनी सदगुणी सदाचारी बनावे.

शिक्षणाचा मूलमंत्र स्वावलंबन असला पाहिजे. खरे शिक्षण तेच की, जे मनष्याला अधिकाधिक स्वावलंबी बनविल, सेवा प्रवृत्त करील. मात्र आज कॉलेजमधून शिकून बाहेर पडणारा विद्यार्थी तर स्वावलंबना पासून व सेवावृत्तीपासून कितीतरी दुर गेलेला आहे. अशा विद्यार्थ्यात स्वतःच्या हिंमतीवर काही

करण्याची शक्ती तर नसतेच, तसेच उपयुक्त ज्ञानही नसते. महाराज ग्रामगीतेत म्हणतात.

‘अजब ऐसी शिक्षणाची प्रथा । जेथे कमी न ये बापाची संथा । बाप करी शेतीची व्यवस्था । मुलगा मागे नोकरी, असी ही शिक्षण पद्धती काय कामाची की, मुलाला शेतीत काम करण्याची लाज तर वाटतेच, त्याबरोबर त्याला शेतीचे ज्ञानही नसते, असे शिक्षण महाराजांना नको होते.

‘नुसते नको उच्च शिक्षण । हे तो गेले मागील युगी लपोन । आता व्हावा कष्टिक बलवान । सुपूत्र भारताचा।

महाराज म्हणतात जीवन व शिक्षण यांची सांगड घातली पाहीजे. ज्या शिक्षणाने जीवन जगता येईल, संसार चालविता येईल असे शिक्षण असले पाहीजे. खरे शिक्षण तेच की जे मनुष्याच्या अंगात अनेक उत्तम गुणांचा व उपयुक्त कलाकौशल्याचा विकास करून, लाथ मारील तेथे पाणी काढण्याची ताकद असणारे, माणसाला स्वतःची कामे करता आली नाही, तर लहान लहान कामासाठी दुसऱ्यावर अवलंबून राहावे लागते. अशा माणसाच्या पदव्या सर्टिफीकेट काय कामाची? जिवात कोणत्या वेळी कशी परिस्थिती निर्माण होईल हे सांगता येत नाही. परिस्थिती नुरूप माणसाला पावले टाकता आली पाहीजे. श्रीकृष्णाला सारथी व्हावे लागले. अर्जुनाला स्त्री रूप घेऊन दिवस काढावे लागले, त्या त्या परिस्थितीसी मिळून जाऊन कला दाखविण्याची शक्ती त्यांच्यात होती. म्हणून ते जीवनात विजयी होऊ शकले. ही गोष्ट आपण लक्षात ठेवली पाहीजे, म्हणून महाराज म्हणतात, मनुष्याने सर्वगुणी असले पाहीजे. माता-पित्यांनी मुलाबरोबर मुलींनाही शिक्षण दिले पाहीजे.

मुलांस विविध उच्च ज्ञान द्यावे । तैसेचि मुलींनाही शिकवावे।

उच्च शिक्षणाची विद्यालय शहरात स्थापन न करता आपल्या गावात स्थापण करावी. ज्यामुळे आपल्या गावातच शिक्षणाची सोय होईल.

औद्योगिक शिक्षणाला चालना :-

महाराजांनी औद्योगिक शिक्षणावर भर देऊन, औद्योगिक शिक्षणाला चालना देण्याचे कार्य केले. प्रत्येक व्यक्ती हा उद्योगशिल असला पाहीजे, असे महाराज म्हणत. महाराजांनी

स्वतः कित्येक तरुणांना उद्योग, कला शिकण्यास प्रवृत्त केले. सन १९४३ मध्ये महाराजांनी उद्योग वर्गास प्रारंभ केला, व त्याचा शुभारंभ अमरावतीस धर्मदाय कॉटन फंड मध्ये केला होता. समाजामध्ये असणारी आर्थिक दरी दूर व्हावी व येथील संपत्तीचा उपयोग जनसामान्यांना व्हावा, कारागिरांना न्याय मिळावा यासाठी महाराजांनी तरुणांना औद्योगिक शिक्षणाकडे वळविण्याचा प्रयत्न केला, आळशी माणसाचे जीवन शुन्य आहे. त्यांच्या हातून समाजाचे, देशाचे भले होवू शकत नाही. म्हणून माणसाने सतत उद्योगशील असावे. प्रत्येकाच्या घरी जोडधंदा निर्माण करून, घरातील सर्वांना कामाची सवय लावल्यास घरातील अडचणी दूर होऊन, सुख शांती लाभेल. गावातील उद्योगाचा फायदा गावाला झाल्यास गावाचा विकास होऊन, राष्ट्रांची प्रगती होईल. महाराजांच्या अध्यक्षतेखाली श्री गुरुदेव औद्योगिक शिक्षण वर्ग सुरू करून, त्यात ३०० विद्यार्थी व्यवसाय शिक्षण घेत होते. या वर्गात गालीचे, सतरंज्या, सुतकताई, कागद तयार करणे, कापड विणणे, शिवणकाम, आसने तयार करणे इ. व्यवसाय शिक्षण देण्यात येत होते. असा प्रोत्साहनपर उपक्रम महाराजांनी राबविला होतो.

महाराज म्हणत विद्यार्थ्यांनी शिक्षण घेतांना शील व चारित्र जपले पाहीजे. विद्यार्थी जीवनात शिस्त असेल, तरच विद्यार्थी घडू शकतो, असे सांगत महाराजांनी शिस्तीला अन्यसाधारण महत्त्व दिले आहे. विद्यार्थ्यांनी आपल्या ज्ञानाचा फायदा आपल्या देश बांधवांना कसा होईल याकडे लक्ष दिले पाहीजे.

संशोधनावर भर :-

शिक्षणात संशोधनाला विशेष स्थान असले पाहीजे. नव नवे संशोधन करणे काळाची गरज असते. ज्यात विद्यार्थ्यांना ऋची असेल, ते शिक्षण मुलांना घेण्यास प्रोत्साहन देऊन, त्यास संशोधन करण्याची संधी उपलब्ध करून द्यावी. आपल्या देशात विपूल संपत्ती असून संशोधनाअभावी त्याचा फायदा राष्ट्राला होत नाही. ह्याची खंत महाराजांना होती. इतर क्षेत्राबरोबरच आपण कृषी संशोधनासाठी दुसऱ्या देशावर अवलंबून आहे. त्यामुळे शेतीचा पाहीजे त्याप्रमाणात विकास होत नाही. परिणामी शेतकरी दुःखात जिवन जगत आहे, ही वस्तुस्थिती महाराज तज्ञांच्या, लक्षात आणून देत, तसेच कृषीचे नवीन ज्ञान शिक्षणामध्ये अंतर्भूत करण्यास प्रोत्साहित करत असत.

शाळा-वस्तीगृहाची निर्मिती :-

भारतातील बहुसंख्य वर्ग खेड्यात राहतो. अज्ञानामुळे राबराब राबून त्यांना पुरेसे अन्न, वस्त्र, निवारा या मुलभूत गरजा सुद्धा पूर्ण करता येत नाही. महाराजांनी ग्रामीण जनतेत शिक्षणाचा जोरदार प्रचार केला. महाराजांचे शिक्षण जरी ४ थी पर्यंत झाले असले, तरी त्यांनी प्रचंड साहित्य निर्मितीच्या माध्यमातून मोठा आदर्श ठेवला, महाराजांचे म्हणणे लोक ऐकत, शिक्षण हा समाजसुधारणेचा पाया आहे. म्हणून महाराजांनी शाळा काढून ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाबरोबर राहण्यासाठी वस्तीगृहाची निर्मिती केली. समाजात महाराजांनी भजन व किर्तनाच्या माध्यमातून मोठ्याप्रमाणात शिक्षण विषयक जागृती केली. महाराजांनी श्री गुरुदेव शिक्षण मंडळाची निर्मिती करून त्याद्वारे बालकमंदिर, बालसुधारणा केंद्र, मानवसेवा छात्रालय, बुनियादी प्राथमिक शाळा, गुरुदेव माध्यमिक विद्या मंदिर, बेसिक ट्रेनिंग कॉलेज आणि संगीत विद्यालय इ. शिक्षण देणारी केंद्रे सुरू केली. महाराज दिनांक ६ ऑगस्ट १९५० रोजी आपल्या भाषणात म्हणाले की.

“मे आश्रम मे बुआवोंका अड्डा बनाना नही चाहता। मुझे तो लोगों को रहन-सहन और कर्मभोग का आदर्श पाठ पाठाना है।

उन्हे सतचरित्र और आदर्श नागरिक बनाना है।”

आदिवासींसाठी आश्रमशाळांची निर्मिती :-

महाराज ग्रामीण भागात शाळा वस्तीगृहांची निर्मिती करून थांबले नाही. तर आदिवासी समाजात शैक्षणिक विकास व्हावा, व त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी, महाराजांनी दुर्गम आदिवासी भागात जाऊन आश्रमशाळा (निवासीशाळा) काढल्या आदिवासी मुलगा गरिब असल्यामुळे शिक्षणावर खर्च करू शकत नाही हे महाराजांनी ओळखले होते. म्हणूनच महाराजांनी आश्रमशाळा काढून आदिवासी मुलांच्या राहण्याची व शिक्षणाची निःशुल्क व्यवस्था केली. चंद्रपूर जिल्ह्यातील सिरोंचा तालुक्यातील कमलापूर येथे स्वतः महाराज ४ एप्रिल १९६० रोजी गेले व तेथे त्यांनी आश्रमशाळा काढली. आदिवासींच्या मुलांना शिक्षणासाठी प्रोत्साहित करणे हा त्यामागील महाराजांचा उद्देश होता. त्याचप्रमाणे अमरावती जिल्ह्यातील मेळघाटात 'माणिकग्राम' येथे, मध्यप्रांतातील बैतूल जिल्ह्यात उदामा येथे, तर छिंदवाडा जिल्ह्यात सौसर येथे

सुद्धा महाराजांनी आदिवासींसाठी आश्रमशाळा काढल्या. निजामाच्या राज्यात अदिलाबाद जिल्ह्यात उठनर येथेही आदिवासींसाठी आश्रमशाळा सुरू केली.

मोझारी येथे आयुर्वेद हॉस्पिटल व कॉलेजची आणि अध्यापक विद्यालयाची निर्मिती :-

महाराजांना आयुर्वेदाचे प्रचंड ज्ञान होते. ग्रामीण भागातील गरिबांना योग्य वेळी औषधोपचार मिळावा तो सुद्धा मोफत हा दृष्टीकोन नजरेसमोर ठेऊन महाराजांनी आयुर्वेद हॉस्पिटल सुरू केले. तसेच ग्रामीण भागातील गरीब होतकरू हुशार मुलांना वैद्यकीय शिक्षण घेता यावे म्हणून १९५९ मध्ये आयुर्वेद कॉलेजची स्थापना केली. आजपर्यंत ग्रामीण भागातील हजारो मुल-मुली डॉक्टर बनून लोकांची सेवा करित आहे. तसेच ग्रामीण भागातील मुलांना शिक्षक होता यावे म्हणून मोझारी येथे अध्यापक विद्यालयाची स्थापना महाराजांनी केली.

अशाप्रकारे महाराष्ट्रातच नव्हे तर आजुबाजुच्या राज्यात सुद्धा महाराजांनी शाळा, आश्रमशाळा, विद्यालय, औद्योगिक संस्था, आयुर्वेद मेडीकल कॉलेज काढून शिक्षणाचा विकास करण्यासाठी जोरदार प्रयत्न केले. विदर्भात आज जो शिक्षणाचा विकास झालेला आहे. त्याचे श्रेय फार मोठ्या प्रमाणात राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांना जाते.

निष्कर्ष :-

महाराजांनी समाजजागृती, समाज सुधारना, स्वातंत्र्य आंदोलनाबरोबरच, स्वतःला शैक्षणिक कार्यात झोकून दिले होते. विदर्भात महाराजांनी भजन व किर्तनाद्वारे मोठ्या प्रमाणात शिक्षण विषयक जागृती करून, लोकांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले. ग्रामीण व दुर्गम भागातील मुलांना शिक्षण मिळावे, म्हणून शाळा, आदिवासी आश्रमशाळा काढून त्याचबरोबर राहण्याची सोय व्हावी म्हणून, वस्तीगृहाची निर्मिती केली होती. श्री गुरुदेव सेवा मंडळाच्या मार्फत शाळा, आश्रमशाळा, विद्यालये, प्रार्थना मंदिरे, व्यायाम मंदिरे, वाचनालये, ग्रामोद्योग शिक्षण, आणि धर्मार्थ दवाखाना, आयुर्वेद कॉलेज काढून विदर्भाच्या विकासास फार मोठा हातभार लावला, 'जनसेवा हीच ईश्वरसेवा समजून' महाराजांनी जनकल्याण कार्यात स्वतःला वाहून घेतले, गरिबांना मोफत औषध व सेवा मिळावी म्हणून ग्रामीण भागात मोझारी येथे आयुर्वेद दवाखाना व ग्रामीण

भागातील मुलांना वैद्यकीय शिक्षण घेता यावे म्हणून आयुर्वेद मेडीकल कॉलेजची स्थापना केली. तसेच उत्तम शिक्षक निर्माण व्हावा म्हणून मोझारी येथे श्री गुरुदेव अध्यापक विद्यालयाची निर्मिती केली. आज महाराष्ट्र सरकार आदीवासी आश्रम शाळा काढून आदीवासी मुलांना शिक्षण घेण्यास प्रोत्साहन देत आहे. पण महाराजांनी हेच कार्य स्वातंत्र्यपूर्वकाळात सुरू केले होते. आज जे सरकारला कळले ते महाराजांना तेव्हाच कळले होते. यावरून महाराजांची शैक्षणिक दुरदृष्टी लक्षात येते. महाराजांच्या शिक्षणाविषयक कार्यामुळे विदर्भाचा शैक्षणिक विकास व विदर्भात स्वावलंबी व्यक्ती निर्माण होण्यास फार मोठी मदत झाली.

-: **संदर्भ ग्रंथ :-**

- १) ग्रामगीता - ले. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज
- २) जीवनयोगी खंड ५, ७, १० - ले. सुदाम सावरकर
- ३) राष्ट्रसंत तुकडोजींची शैक्षणिक दृष्टी - ले. रघुनाथ कडवे
- ४) वर्धा जिल्हा गॅझेटेअर - संपादक डॉ. कि. का. चौधरी
- ५) राष्ट्रसंत संग्रह वाङ्मय खंड ४, ७ - ले. रघुनाथ कडवे
- ६) जनक्रांतीच्या पाऊल वाटा - ले. ज्ञानेश्वर रक्षक
- ७) राष्ट्रसंतांच्या ग्रामगीतेची वैज्ञानिक दृष्टी - ले. रघुनाथ कडवे

कुटुंबातील आर्थिकदृष्ट्या प्रगत-अप्रगत किशोरांच्या व्यावसायिक रूचीचा तुलनात्मक अभ्यास

Dr.Mrs. Shribala V. Deshpande
H.O.D. Home-Economic Deptt.
S.K. Porwal College, Kamptee

सारांश -

योग्य व्यवसायाची निवड सामान्यतः विद्यार्थ्यांच्या रूचीवर अवलंबून असते. विद्यार्थ्यांची रूची त्यांच्या कौटुंबिक पार्श्वभूमीनुसार बदलत असते. मुल ज्या कुटुंबात जन्म घेऊन समाजशिल होतो त्या कुटुंबाच्या सामाजिक आर्थिक दर्जाचा मुलाच्या वर्तन क्रमावर प्रचंड परिणाम पडतो (बेली अन्य १९५२) तेव्हा किशोरांची व्यावसायिक रूची याला अपवाद नाही.

व्यावसायिक निवडीवर सामाजिक आर्थिक दर्जाचा प्रभावाबद्दल अनेक अभ्यास झाले आहे. उदाहरणार्थ नेल्सन (१९३९) याना आढळले की उच्च उत्पन्न गटातील मुले आपल्या वडिलांच्या पातळीचा व्यवसाय निवडतात तर कनिष्ठ उत्पन्न गटातील मुले आपल्या वडिलांच्या व्यवसायापेक्षा उच्च दर्जाचे व्यवसाय निवडतात. गिन्सबर्ग (१९५१) यांनी केलेल्या आणखी एका अभ्यासात दिसते की, उच्च उत्पन्नाचे कुटुंब आणि कनिष्ठ उत्पन्नाचे कुटुंबाच्या मुलात व्यवसाय निवडीत बराच फरक आढळतो. रेड्डी (१९७७) यांनी व्यवसाय निवडीत कुटुंबाच्या सामाजिक आर्थिक पैलूंचे परावलंबन नमूद केले आहे. यादव (१९७९) यांनीही आपल्या अभ्यासात हाच निष्कर्ष काढला आहे की, कुटुंबाच्या आर्थिक व्यावसायिक दर्जाचा अभ्यासक्रम निवडण्यापूर्वीच कुमारांच्या व्यवसाय निवडीवर प्रभाव पडते.

प्रस्तावना -

या अभ्यासातसुद्धा उच्च आणि कनिष्ठ सामाजिक आर्थिक दर्जाचा किशोरांच्या व्यावसायिक रूचीतील भेद शोधण्याचा विचार आहे. कनिष्ठ आर्थिक सामाजिक गटातील कुमारांची व्यावसायिक रूची उच्च सामाजिक आर्थिक गटाच्या कुमारापेक्षा वेगळी असते काय या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न या अभ्यासात करायचा आहे.

सामाजिक आर्थिक दर्जा कुमारांच्या व्यवसाय निवडीवर बदलावर बराच प्रभाव टाकतो असे गृहित धरले आहे. दुसऱ्या शब्दात वाङ्मयीन वैज्ञानिक, कार्यकारी वाणिज्य विधायक, कलात्मक कृषी प्रचारक सामाजिक व घरगुती वगैरे व्यवसाय निवडीतील रूचीत सामाजिक आर्थिक प्रगत आणि अप्राप्त कुमारात बराच फरक असतो असे गृहित धरले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये -

१) कुटुंबातील सामाजिक आर्थिक परिस्थितीचे अध्ययन

करणे.

- २) कुटुंबातील सामाजिक आर्थिक परिस्थितीचे किशोरांच्या प्रगत व अप्रगत परिस्थितीचे अध्ययन करणे.
- ३) कुटुंबातील सामाजिक, आर्थिक परिस्थितीचे किशोरांच्या व्यावसायिक रूचीचे अध्ययन करणे.
- ४) आर्थिकदृष्ट्या प्रगत व अप्रगत किशोरांच्या व्यावसायिक रूचीचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती

नमुना

प्रस्तुत अभ्यास अकरावी आणि बारावीतील आर्थिक, सामाजिकदृष्ट्या प्राप्त ७६ आणि अप्रगत ६६ विद्यार्थ्यांच्या नमुन्यात करण्यात आला. कामठीतील सात उच्च माध्यमिक संस्थातील नमुने निवडण्यात आले, तथापि प्रारंभिक नमुन्यात दोन्ही लिंगाचे ३८६ किशोर होते.

साधनाचा वापर

- १) किशोरांच्या सामाजिक, आर्थिक दर्जा मोजण्यासाठी डॉ. जनबंधु यांची सामाजिक, आर्थिक दर्जाचे प्रमाण प्रश्नावली वापरली आहे.
- २) कुमारांची व्यावसायिक रुची मोजण्यासाठी डॉ. एस. पी. कुलश्रेष्ठ (१९८५ आवृत्ती) यांनी विकसित केलेल्या व्यावसायिक रुची अभिलेख (व्ही.आय.आर.) वापरला आहे.

दोन्ही साधने विश्वसनियता आणि वैधतेच्या दृष्टीने समाधानकारक आहे.

आकडेवारीचे विश्लेषण

सामाजिक, आर्थिकदृष्ट्या पगत आणि अप्रगत किशोरांच्या

व्यावसायिक स्थानात व्यावसायिक रुचीतील फरक शोधण्यासाठी 'टी' टेस्ट वापरण्यात आली. 'टी' टेस्टची पूर्वतयारी म्हणून वेगवेगळ्या क्षेत्रातील व्यवसाय रुचीतील माध्यम आणि प्रमाण विचलने मोजण्यात आले.

सांख्यिकी विश्लेषण

सर्व प्रथम सामाजिक, आर्थिक दर्जाचे माध्यम आणि प्रमाण विचलने मिळविण्यात आली. नंतर एम+१ एस.डी. सुत्राने दोन आवश्यक गट बनविण्यात आले. नमुन्यापैकी एम+१ पेक्षा जास्त गुण मिळविण्यात सामाजिक आर्थिक प्रगत गटात घालण्यात आले. ज्या नमुन्यात एम+१ एस.डी. लिहण्यापेक्षा कमी गुण मिळाले त्यांना सामाजिक, आर्थिकदृष्ट्या अपुऱ्या गटात घालण्यात आले.

निष्कर्ष आणि चर्चा

निष्कर्ष तालिका क्र. १ मध्ये दिले आहेत.

तालिका - १

सामाजिक-आर्थिक दृष्ट्या प्रगत आणि अप्राप्त किशोरांच्या व्यावसायिक रुचीची तुलना

क्र.	व्यावसायिक क्षेत्र	प्राप्त गट		अप्राप्त गट		टी
		माध्यम	प्र.नि.	माध्यम	प्र.नि.	
१	साहित्यिक	९.४०	४.६४	६.३९	४.५९	२.५९+
२	वैज्ञानिक	११.७६	३.९९	९.८७	२.२९	२.३७+
३	कार्यकारी	१२.८८	५.०२	११.७७	५.३९	१.२४
४	वाणिज्य	९.१८	५.०२	७.६३	४.६३	१.९१
५	विधायक	६.४८	४.३५	६.३०	३.८४	०.३४
६	कला	१०.१८	४.७४	७.५६	४.५१	३.३८++
७	कृषी	९.४८	४.८६	८.९४	५.३०	०.४२
८	जनसंवाद	१०.६३	४.४१	९.५०	४.७९	२.२१+
९	सामाजिक	११.४४	४.०२	११.०२	४.५६	०.५६
१०	घरगुती	९.७०	४.८८	९.६६	५.०३	०.०५
			एन-७६		एम-६६	

तालिका - १ वरून दिसते की, वाङ्मयीन क्षेत्रात सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या प्रगत आणि अप्रगत कुमारांच्या व्यावसायिक रुचीतील फरकासाठी मिळविलेले टी मुल्य (२.५९) हे ००१ आत्मविश्वास पातळीवर विशेष आहे. याचा अर्थ सामाजिक-आर्थिक दृष्ट्या प्रगत आणि अप्रगत किशोरांत वाङ्मयीन कक्षेत बराच फरक असतो.

याशिवाय हे सुध्दा आढळते की, मध्यम फरक हा सामाजिक-आर्थिक दृष्ट्या प्राप्त कुमाराना अनुकूल आहे. यावरून सुचित होते की, सामाजिक-आर्थिक दृष्ट्या प्रगत किशोरांना, सामाजिक, आर्थिकदृष्ट्या अप्रगत किशोरांपेक्षा वाङ्मयीन क्षेत्रात अधिक रूची आहे.

तालिका क्रमांक -१ चा अधिक अभ्यासावरून दिसते की, सामाजिक दृष्ट्या प्रगत आणि अप्रगत कुमाराच्या वैज्ञानिक क्षेत्रातील व्यावसायिक रूचीत बराच फरक असतो, आत्मविश्वासाच्या ०.०१ पातळीवर टी मुल्य २.२७ विशेष आहे. वैज्ञानिक क्षेत्रात सामाजिकदृष्ट्या प्रगत कुमाराच्या मध्यम व्यावसायिक रूची मुल्य (११.७६) सामाजिकदृष्ट्या अप्रगत कुमाराच्या व्यावसायिक रूची मुल्यापेक्षा (९.९७) बरेच जास्त असते. त्याचा अर्थ असा की सामाजिकदृष्ट्या प्रगत कुमाराची रूची सामाजिक दृष्ट्या अप्रगत कुमारापेक्षा विज्ञानाकडे जास्त असते.

तालिका क्र. १ वरून दिसते की, सामाजिकदृष्ट्या प्रगत कुमार कलात्मक आणि प्रचारकी स्वरूपाच्या व्यवसायास अधिक अनुकूल असतात. समर्पित टी मुल्य (३.३६ आणि २.२१) हे आत्मविश्वासाच्या अनुक्रम ०.०१ आणि ०.०५ पातळीवर विशेष दिसते आणि मध्यम विवेचन सामाजिकदृष्ट्या प्रगत कुमारांना अनुकूल दिसतो.

कार्यकारी, वाणिज्यिक, विधायक, कृषी, सामाजिक आणि घरगुती क्षेत्रात सामाजिकदृष्ट्या प्रगत आणि अप्रगत कुमारांच्या व्यावसायिक रूची माध्यमात टी मुल्यात फरक आढळतो. या निष्कर्षावरून असा समारोप करता येतो की, सामाजिकदृष्ट्या प्रगत आणि अप्रगत कुमारात कार्यकारी, वाणिज्य, विधायक,

कृषी, सामाजिक व घरगुती क्षेत्रात रूचीची पातळी समान असते. म्हणून या प्रकरणात मुल गृहितकृत्य कायम राहत.

उपरोक्त प्रतिफलावरून असे दिसते की, सामाजिकदृष्ट्या प्रगत कुमारात सामाजिकदृष्ट्या अप्रगत कुमारापेक्षा उत्तम विज्ञान कला आणि प्रभावी व्यावसायिक क्षेत्रात अधिक रूची आढळते. बहुधा उच्च सामाजिक, आर्थिक दर्जाच्या कुमारांना या क्षेत्राशी संबंधित व्यवसायाशी रूची विकसीत करण्यात अधिक अनुमुल्य परिस्थिती मिळते. यापूर्वी नेल्सन (१९३९) गिन्सबर्ग बिनबर्ग वगैरे (१९५१) रेड्डी (१९७७) यादव (१९७९) आणि शशी प्रभा (१९८२) यांच्या अभ्यासावरून कुमारांच्या सामाजिक आर्थिक दर्जाच्या व्यावसायिक रूचीबद्दल दुजोरा मिळतो.

प्रस्तुत अभ्यास हेच सुचित करतो की, कार्यकारी वाणिज्य, विधायक, कृषी, सामाजिक व घरगुती क्षेत्रात सामाजिक दृष्ट्या प्रगत आणि अप्रगत कुमारात कुमाराच्या व्यावसायिक रूचीत विशेष फरक दिसत नाही. या निष्कर्षाला साहेब (१९८०) आणि रैना (१९९७) यांच्या अभ्यासाच्या निष्कर्षावरून दुजोरा मिळतो.

संदर्भग्रंथ -

- 1) *Psychology of Adodescence* Kail C. Garrison.
- 2) *Developmental psychology* Flovance L. Goodenough.
- 3) *Psychology of Adodescence* Luella Cole.
- 4) *Vocational Choice* Reoonanel C. Nelson.
- 5) *वैकसिक मानसशास्त्र - डॉ. कुमठेकर*

निरंतर शिक्षणामध्ये माहिती साक्षरतेचे महत्त्व

श्री एच.आर. सिध्देवार

डॉ. एम.के. उमाठे कला, विज्ञान व
रामचंद्रराव मोखारे महाविद्यालय,
भामटी, रिंग रोड, नागपूर-२२.

प्रस्ताविक :

या संगणक युगामध्ये माहिती प्रमुख भूमिका बजावते. आपल्यापैकी प्रत्येकजण माहितीवर अवलंबून आहे. ती विविध मार्गांनी आणि विविध स्वरूपात उपलब्ध होत आहे. ती तोंडी किंवा लिखित स्वरूपात असू शकते. आपण मुद्रित किंवा दृकश्राव्य माध्यमाद्वारे माहिती प्राप्त करू शकतो. शिक्षण क्षेत्रातील प्रत्येक घडामोडीमध्ये माहिती एक आधारस्तंभ म्हणून कार्य करते. कोणत्याही कार्याच्या सिध्दीसाठी आपल्यासमोर विखुरलेल्या माहिती मधून योग्य माहिती मिळविणे आणि तिला प्रभावीपणे वापरणे यासाठी विशेष कौशल्याची गरज भासते. हे विशेष कौशल्य म्हणजेच माहिती साक्षरता होय.

इंटरनेटच्या वाढत्या प्रसारामुळे माहिती साक्षरतेला अत्यंत महत्त्व प्राप्त झाले आहे. आपल्याला संगणक कसे वापरावे इतकेच ज्ञान असून चालणार नाही तर माहिती कशी मिळवायची आणि या माहितीजालाच्या माध्यमातून आपल्या समस्यांचे प्रभावीपणे निराकरण कसे करता येईल याचेही ज्ञान असणे अत्यंत आवश्यक आहे. आजच्या माहितीच्या युगामध्ये बालकांपासून तर जेष्ठ नागरिक या सर्व वयोगटासाठी माहिती साक्षरता ही एक गरज झालेली आहे.

माहिती साक्षरता :

सर्वप्रथम १९७४ मध्ये पॉल झुकोवस्की यांनी ग्रंथालय व माहिती विज्ञानावर राष्ट्रीय आयोगाला सादर केलेल्या अहवालामध्ये माहिती साक्षरता ही संकल्पना वापरली. त्यांच्यामते माहिती साक्षर व्यक्ती त्यांच्या कार्यामध्ये माहिती स्रोतांचा वापर करण्यामध्ये सक्षम असतात आणि त्यांच्या समस्यांवर उपाय शोधण्याकरीता प्राथमिक स्रोत आणि माहिती साधनांचा वापर करण्याची तंत्रे आणि कौशल्य आत्मसात

करतात.

१९८७ मध्ये अमेरिकेत पदवीपूर्ण शिक्षण कसे असावे या संदर्भात सादर केलेल्या अहवालात विद्यार्थ्यांला तो स्वयम् निर्देशित स्वतंत्र शिक्षणार्थी कसा होईल? तसेच त्याला आयुष्यभर निरंतर शिक्षण कसे घेता येईल? याबाबतच्या शिक्षणाची म्हणजेच माहिती साक्षरतेची अभ्यासक्रमातील गरज स्पष्ट करण्यात आली होती. आज जगातील पुष्कळ देशांमध्ये माहितीच्या साक्षरतेचे महत्त्व ओळखून शालेय आणि उच्च शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमामध्ये माहिती साक्षरतेचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

माहिती साक्षर व्यक्तीमध्ये आढळणारी वैशिष्ट्ये :

माहिती साक्षर व्यक्ती त्याला हवी असलेल्या माहितीची गरज ओळखू शकतो आणि ती शोधण्याची, तिचे मूल्यमापन करण्याची, ती परिणामकारकपणे वापरण्याची क्षमता प्राप्त करू शकतो. या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात आवश्यकतेपेक्षा जास्त माहिती उपलब्ध होत आहे. त्यामुळे माहिती साक्षरतेला अतिशय महत्त्व प्राप्त झाले आहे. माहिती साक्षरतेमुळे व्यक्ती पुढील गोष्टीत सक्षम होतो.

- माहितीची गरज ओळखतो.
- स्वतःला पाहिजे असलेल्या माहितीचा विस्तार, स्थान निर्धारित करणे.
- आवश्यक ती माहिती मिळविणे व ती प्रभावीपणे उपयोगात आणणे.
- माहिती आणि तिचे स्रोत यांचे मूल्यमापन करण्याचे कौशल्य.

- प्राप्त केलेली माहिती आपल्या कार्य सिध्दीसाठी वापरणे.
- माहितीच्या वापराचे महत्त्व समजणे.
- माहितीचा उपयोग करतांना कायदे विषयक बाबींची जाणीव असणे.
- माहिती साक्षरतेसाठी निरंतर अध्ययन करण्याचा गुण अंगी असणे.

निरंतर शिक्षण :

शिक्षणाच्या औपचारिक आणि अनौपचारिक पध्दती आहेत. प्रचलित शिक्षण व्यवस्था ही औपचारिक पध्दतीमध्ये मोडते. या व्यवस्थित विशिष्ट वयोगटांसाठी, ठराविक जागी, ठराविक वेळी, ठराविक अभ्यासक्रम शिकण्याची सोय असते. परंतु स्वतःचा विकास व समाजाची प्रगती ही जी शिक्षणाची सर्वसामान्य उद्दिष्टे आहेत, त्यांची प्रक्रिया ही निरंतर चालू असते. ह्या निरंतर प्रक्रियेशी संगती राखण्यासाठी शिक्षण व्यवस्था ही देखील निरंतर असावी, असा नवा विचार पुढे आला आणि निरंतर शिक्षण पध्दतीची सुरुवात झाली. निरंतर शिक्षण हे शिक्षण क्षेत्रातील एक आधुनिक कल्पना आहे.

अनेकांना परिस्थितीमुळे किंवा इतर अडचणीमुळे उच्च शिक्षण घेता येत नाही. पुढील आयुष्यात शिकावे असे वाटले तरी औपचारिक शिक्षण व्यवस्था उपलब्ध असतेच असे नाही. अशा सर्व व्यक्तींना निरंतर शिक्षण योजने अंतर्गत कोणत्याही वयात शिक्षण घेता येते.

आधुनिक काळात वैज्ञानिक प्रगतीमुळे व व्यक्तीच्या वाढत्या अपेक्षांना आणि अडचणींना सामोरे जाण्यासाठी निरंतर शिक्षण आवश्यक ठरले आहे. औपचारिक शिक्षण व्यवस्था कितीही अद्ययावत आणि कार्यक्षम असली, तरी व्यक्तीच्या व समाजाच्या अमर्याद गरजांच्या तुलनेने ती मर्यादितच असते. अशा परिस्थितीत शिकण्यासाठी विविध प्रकारच्या संस्थांचा आणि साधनांचा उपयोग करून घेण्याची क्षमता मिळविणे व कसे शिकावे, हे शिक्षण महत्त्वाचे ठरते. निरंतर शिक्षण पध्दतीमध्ये परीक्षा आणि पदवी यांना महत्त्व न देता ज्ञान संपादन आणि कौशल्य प्राप्ती ही उद्दिष्टे ठेवली जातात. निरंतर शिक्षण हा प्रत्येकाने आयुष्यभर विद्यार्थी म्हणून राहण्याचा प्रयोग आहे. यात शिक्षण संस्था व शिकविणे या गोष्टीऐवजी शिक्षणार्थी

आणि त्याचे स्वतःचे प्रयत्न यांना अधिक महत्त्व असते.

माहिती साक्षरता आणि निरंतर शिक्षण यांचा परस्पर संबंध

- या दोन्ही संकल्पना मुख्यत्वे स्वःप्रोत्साहित आणि स्वःदिशादर्शक आहेत. या दोन्ही प्रक्रियेमध्ये बाहेरील व्यक्ती, संस्था किंवा एखाद्या प्रणालीच्या मध्यस्थीची आवश्यकता नसते. फक्त मित्र, प्रशिक्षण किंवा तज्ञांचा सल्ला आणि मार्गदर्शक उपयोगाची पडू शकते.
- या दोन्ही संकल्पना स्वःसक्षम आहेत. सामाजिक किंवा आर्थिक दर्जा, जात, धर्म, लिंग इत्यादींचा विचार न करता समाजातील सर्व वयोगटातील व्यक्तींना स्वतःला मदत करण्यासाठीच या संकल्पनांची मदत होते.

निष्कर्ष :

थोडक्यात आजच्या माहिती युगामध्ये माहिती साक्षरता कौशल्य अत्यावश्यक आहे. माहितीचा स्फोट आणि वेगाने होणारे तंत्रज्ञानातील बदल प्रगती यामुळे माहिती साक्षरता संपादन करणे ही एक सतत चालणारी प्रक्रिया झालेली आहे. शिक्षक, विद्यार्थी किंवा इतर कुठल्याही क्षेत्रामध्ये कार्य करणाऱ्या व्यक्तींना आपले ध्येय साध्य करण्याकरिता निरंतर शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही आणि त्याकरिता माहिती साक्षरता कौशल्य अंगी असणे अत्यंत आवश्यक आहे. निरंतर शिक्षणामध्ये माहिती साक्षरता हे प्रेरक म्हणून कार्य करते.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. भट, शवर गो. (२००८). इलेक्ट्रॉनिक माहिती साधने नागपूर : पिंपळापूर बुक डिस्ट्रीब्युशन
२. फडके, द.ना. (२००७). ग्रंथालय संगणीकरण आणि आधुनिकीकरण पुणे : युनिव्हर्सल प्रकाशन
३. डुमरे, जयमाला (२०१४) साक्षरता ते आजीवन अध्ययन : नागपूर : व्टिलाईट प्रकाशन
४. Blisenberg, M.B. (2009). Information literacy : essential skills for the information age, Westport : Libraries unlimited.

वैश्विक आर्थिक स्थिती में परिवर्तन तथा बुद्ध धर्म का तत्त्वज्ञान

डॉ. मंजूशा रा. ठाकरे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
अण्णासाहेब गुडेवार महाविद्यालय,
नागपूर-१३

आज से २५४९ वर्ष पूर्व (५६३ बी.सी.-४८३ बी.सी.) भगवान बुद्ध ने मानव समाज को दुःख से छुटकारा पाने हेतु गृह-त्याग कर बोधिवृक्ष के नीचे बैठकर बैसाख पूर्णिमा की रात्रि समय सम्बोधि प्राप्त की। उन्होंने चार सत्यों का प्रतिपादन किया :-

१. विश्व में सर्वत्र दुःख है।
२. दुःख ही नहीं दुःख समुदाय है।
३. दुःख का कारण तृष्णा है।
४. दुःख से छुटकारा मिल सकता है।

दुःख जिस कारण से होता है उस कारण को दूर किया जा सकता है। जब तृष्णा नष्ट होती है तब दुःख का अन्त होता है। और दुःख को दूर करने का एक मार्ग है और वह मार्ग है मध्यम मार्ग जिसे 'अष्टांगिक मार्ग' कहते हैं।

जो बुद्ध (परम ज्ञानी), धर्म (सत्य ज्ञान) और संघ (परम ज्ञानियों के समुदाय) की शरण गया, जो चारों आर्य सत्यों (दुःख उसका कारण, उसका नाश, और नाश का उपाय-यह बुद्ध द्वारा आविष्कृत चार उत्तम सच्चाइयाँ हैं।) को प्रज्ञा से भली प्रकार देखता है। आर्य अष्टांगिक मार्ग (ठीक धारणा, ठीक संकल्प, ठीक वचन, ठीक आजीविका, ठीक उद्योग, ठीक स्मृति और ठीक ध्यान) सबसे बड़ा सुख है।

अष्टांगिक मार्ग:-

मानव प्राणी हेतु मध्यम मार्ग पर अग्रसर होना ही जीवन-लक्ष्य है। इस पथ पर चलने के लिए निम्नलिखित आठ चरण पार करने पड़ते हैं:-

१. सम्यक दृष्टि

२. सम्यक संकल्प
३. सम्यक वचन
४. सम्यक कर्म
५. सम्यक आजीविका
६. सम्यक प्रयास
७. सम्यक मन-नियंत्रण
८. सम्यक मस्तिष्क-विकास
९. सम्यक समाधि (ध्यान)

बुद्ध धर्म में मन का नियंत्रण या एकाग्र चित्त करना अत्यन्त आवश्यक है। मन बन्दर जैसा इधर-उधर भटकता फिरता है। मन मेरो मरकट भयो, इत-उत भटकत जायं। किसी सुन्दर स्त्री को देखकर मन आकर्षित होता है। उसके सौन्दर्य की प्रशंसा करना एक बात है। परन्तु कुत्सिव भाव-वासना की दृष्टि से देखना सम्यक उचित नहीं कहा जाएगा। इसलिए किसी भी विषय की ओर देखने का हमारा मानसिक दृष्टिकोण सही करना चाहिए। दृष्टि की शुद्धता प्रथम आवश्यक वस्तु है। किन्तु वैश्विकीकरण के युग में हम इसका उल्लंघन कर चुके हैं।

कोई भी कार्य सम्यक इरादे से करना चाहिए। जलता हुआ घर बुझाना सम्यक इरादा है। परन्तु उसके प्रवेश कर बिना सम्मति के घरवाले का जंगम माल ले जाना ताकि उसको गलत तरीके से नुकसान पहुँचना और खुद का गलत तरीके से लाभ करना, गलत इरादा है। वैश्विकीकरण के रास्ते पर चलते-चलते हम इस संकल्प से काफी दूर निकल गये हैं। राष्ट्र- राष्ट्रों में एक दूसरे के प्रती स्वार्थी वृत्ती बढ गयी है जिसका परिणाम विनाश के रूप में जनजीवन पर दिखाई दे

रहा है ।

वैषिकीकरण का अंगीकार करते-करते हम तीसरे चरण से कई दूर जा चुके हैं । जो सम्यक वचन के नाम से प्रचलित है । दूसरों के साथ बातचीत इस प्रकार करनी चाहिए कि उसके हृदय को जीत सके । किंतु वास्तविकता यह है की आज की युवा पिढी तथा जनसमुदाय वचन निभाने में कमजोर पड रहे हैं । सम्यक कर्म का सम्बन्ध 'शील' से है । भगवान बुद्ध ने गृहस्थों-उपासकों को पंचशील ग्रहण करने के लिए कहा है :-

१. प्राणी हत्या न करना
२. चोरी नहीं करना
३. व्यभिचार नहीं करना
४. झूठ नहीं बोलना
५. शराब और मादक पदार्थों का सेवन नहीं करना ।

सम्यक कर्म ही हमारे चरित्र निर्माण में साधक है । पर स्त्री के साथ सम्भोग करना हमें नैतिकता से गिरा देता है । सम्यक आजीविका अच्छे तरीके से करनी चाहिए । चोरी कर धन अर्जित करना जीवन-निर्वाह का सही तरीका नहीं कहा जा सकता ।

सम्यक आजीविका हेतु चोरी कर धन कमाना सम्यक प्रयास नहीं कहा जाएगा । समाधि की ओर ले जाने वाले हमारे सारे प्रयास सम्यक होने चाहिए । मध्यम मार्ग पर अग्रसर हाने हेतु हमारे सम्यक प्रयास होने चाहिए । तब ही हमें सफलता प्राप्त होगी । वैषिकीकरण के युग में क्या हम सभी सम्यक प्रयास के मार्ग पर चल रहे हैं ?

उपरोक्त चरणों को पार करते हुए सम्यक मन-प्रशिक्षण तक पहुँचना पडता है । यह प्रशिक्षण अत्यन्त कठिन होता है । यदि चित्त एकाग्र नहीं होगा तो सम्यक समाधि नहीं प्राप्त होगी । मन मरकट का नियंत्रण में रखना चाहिए । इसलिए उसको प्रशिक्षण दिया जाता है, ताकि मस्तिष्क विकास हो । बोधि वृक्ष के नीचे बैठ कर मार ने बुद्ध का मन विचलित करने का प्रयत्न किया । अफसरांओ को भेजकर उनका मन-मुग्ध करने का प्रयत्न किया । परन्तु मार के सब प्रयत्न विफल हुए । तरह-तरह की भावनाएँ मन में आती रहती हैं । इसलिए मन को प्रशिक्षित करना अत्यन्त आवश्यक ही नहीं अपितु अनिवार्य है । किन्तु वैषिकीकरण के युग में हम

उपरोक्त मार्ग का अंगिकृत करने के मनस्थिती में नहीं है । खुद का श्रेष्ठ दिखाने के लिए समाज के विभिन्न अविकसित महत्वपूर्ण घटक दुर्लक्षित हो जा रहे हैं । जो बेकारी, अंधश्रद्धा फैलाने में अप्रत्यक्ष रूप से सहकार्य कर रहे हैं ।

प्रशिक्षण किसी भी प्रकार का हो, वो हमेशा मन को विकसित करता है । वह इतना विकसित होता है कि वह सम्यक समाधि तक पहुँच जाता है । सम्बोधि तक पहुँचने हेतु समाधि एक चरण है । वह सम्बोधि प्राप्त करता है । जन्म-मरण के बन्धन से मुक्त हो जाता है । तृष्णा, लालच, घृणा आदि सब नष्ट हो जाते हैं । उसे निर्वाण प्राप्त होता है । वह बुरा नहीं करता है, अच्छा करना सीखता है । वह अपना हृदय स्वच्छ कर लेता है । यही बुद्ध की शिक्षा है, उनका बतलाया मध्यम मार्ग-अष्टांगिक मार्ग है ।

उसका हृदय स्वच्छ होता है । वह किसी का बुरा नहीं करता । वह अच्छा करना सीखता है । भव-सागर का पार करने हेतु यह नाव है । यही भगवान बुद्ध की शिक्षा है । उनका बतलाया हुआ मध्यम मार्ग-अष्टांगिक मार्ग है । अर्थव्यवस्था में समृद्धी लानी है, विश्व को बचाना है तो इसी मार्ग पर चलना चाहिए ।

सम्बोधि प्राप्त कर मानवता की मदद हेतु भगवान बुद्ध ने इसीपत्तन (सारनाथ) में अपने पुराने पाँच साथियों को धम्म दिक्षा दी थी । इस प्रथम 'धम्म चक्क (चक्र) पब्लत्तन' (प्रवर्तन) के उपदेश को अष्टांगिक मार्ग कहा जाता है ।

चार आर्य सत्य, पंचशील और अष्टांगिक मार्ग पर अग्रसर होने हेतु वह जन-साधारण को समझते हैं ।

अष्टांगिक मार्ग को साध्य करने में निब्बाण का सिध्दान्त हमें दस अडचनों-तकलीफों से अवगत करता है जिन्हें भगवान बुद्ध दस आसव या बाधाएँ कहते हैं । ये बाधाएँ हैं :-

१. झूठा विश्वास
२. संशय और अनिर्णय
३. धार्मिक विधियों और उत्सवों की क्षमता पर अवलम्बन
४. शारिरीक बलशाली भावनाएँ या गहरा सम्भोग सम्बन्धी प्रेम
५. अन्य व्यक्तियों के प्रति दुर्भावना

६. भौतिक शरीर संहित भावी जीवन हेतु तृष्णा का दबाना
७. अभौतिक विश्व में भावी जीवन हेतु तृष्णा
८. अहंकार
९. आत्म-सदगुणात्मक
१०. अज्ञान

यही भगवान बुद्ध का अष्टांगिक या मध्यम मार्ग है। भव-सागर को पार करने हेतु यह नाव है।

विश्व अर्थव्यवस्था की स्थिती में परिवर्तन :-

विश्व अर्थव्यवस्था २००८-०९ में अनेक संकटों से घिरी हुई है। इस वर्ष के प्रारंभ में खाद्यान्न संकट को लेकर हायतौबा मची। खाद्यान्न संकट के लिए विकसित देशों ने भारत और चीन को उत्तरदायी ठहराया, जबकि हकीकत में विकसित देश ही इसके लिए अधिक जिम्मेदार हैं। प्रति व्यक्ति खाद्यान्न उपभोग विकसित देशों में ज्यादा है। इसके अलावा अन्तरराष्ट्रीय बाजार में खनिज तेल की कीमतें जुलाई २००८ में १४६ डॉलर प्रति बैरल पहुँची तो विकसित देशों ने खनिज तेल के स्थान पर बायोफ्यूल का उत्पादन बढ़ाने पर जोर दिया। विकासशील देशों ने भी इस दिशा में कदम बढ़ाने शुरू किये। इन सब का परिणाम यह हुआ कि खाद्यान्न फसलों का उपभोग बायोफ्यूल उत्पादन में अधिक होने लगा। अनेक कृषि प्रधान अर्थव्यवस्थाओं के खाद्यान्न कृषि क्षेत्र में बायोफ्यूल उत्पादन वाली फसलों का क्षेत्र बढ़ने लगा। इससे विश्व स्तर पर खाद्यान्न संकट गहरा होता गया। अनेक देशों में भूखमरी की स्थिती पैदा हो गई। सितम्बर-अक्टूबर २००८ और बाद के महीनों में जब अन्तरराष्ट्रीय बाजार में खनिज तेल की कीमतों में भारी गिरावट हुई तब जाकर बायोफ्यूल का बवाल थमा। इस बीच भारत और अमरीका के मध्य ३ अक्टूबर २००८ को परमाणु करार हुआ। इससे भारत को उर्जा संकट से निपटने में मदद मिलेगी ऐसी आशा थी। इस प्रकार विश्व अर्थव्यवस्था में एक के बाद एक बड़े संकट गहराए। एक संकट घटता नहीं कि दूसरा संकट बिकट रूप ले लेता। इतना जरूर है इन संकटों से विश्व के सभी देश अधिक प्रभावित हुए।

वर्तमान में आर्थिक संकट के विश्व स्तर तक फैल जाने के कारण हाहाकार मचा हुआ है। अनेक देशों की अर्थव्यवस्था

विकास की पटरी से उतर गई है। आर्थिक संकट की सबसे अधिक मार आर्थिक महाशक्ती अमरीका पर पड़ी है। आर्थिक संकट के बीज भी अमरीका में ही प्रस्फूटित हुए हैं। इसके बाद औद्योगिक विकास की दृष्टी से सबसे मजबूत जी-८ के अन्य देश भी आर्थिक संकट की चपेट में आये। आर्थिक संकट पसरकर विकासशील देशों में भी पहुँच चुका है। अब इसने भारत में भी दस्तक दे दी है। यहां आर्थिक परिवर्तन के मामलों में महत्वपूर्ण बात यह है कि जो देश आर्थिक संकटों के परिवर्तन की चपेट में सबसे पहले आये वे सभी विकसित देश हैं। इन देशों ने विकसित अर्थव्यवस्था होने के कारण विकास का पूरा उपभोग किया है। इसके विपरीत भारत, चीन, ब्राजील, दक्षिण अफ्रीका तथा अन्य उभरते देश ऐसे हैं जो हाल के वर्षों में विकास के पथ पर तेजी से बढ़े हैं, किंतु इन्होंने विकसित होने का स्वाद अभी चखा भी नहीं कि आर्थिक परिवर्तन के कारण इन देशों के विकास का पहिया धीमा पड़ गया है।

उपाय:-

विश्व के विभिन्न देशों के द्वारा आर्थिक परिवर्तन से निपटने के लिए उठाए गये कदमों के बावजूद यह संकट निकट भविष्य में समाप्त होता नहीं दिख रहा। वैश्विक आर्थिक परिवर्तन पसरकर नये-नये आर्थिक क्षेत्र में उबरते देशों का चपेट में ले रहा है। आर्थिक परिवर्तन की भयावह खतरे की घंटी को भौंपकर इसके समाधान की दिशा में विश्व स्तर पर समन्वित प्रयास भी हुए हैं। आर्थिक संकट पर मंथन और इसके बढ़ते खतरे को रोकने के लिए आर्थिक रूप से मजबूत जी-८ के देश ११ अक्टूबर २००८ को न्यूयार्क में एकत्रित हुए। वहाँ आर्थिक संकट पर समाधान के लिए पांच सूत्रीय योजना बनाई गई जिसमें वित्तीय बाजार को तत्काल स्थिर करना, निवेशकों में मंदी से उबारने के लिए विश्वास पैदा करना, विश्व के बड़े बैंकों और वित्तीय संस्थाओं को दिवालिया होने से बचाने के लिए सार्वजनिक और निजी क्षेत्र से पूंजी उभारना, बाजार रक्षा उपायों व ऋण विस्तार को व्यापक बनाना तथा वित्तीय संस्थाओं को बचाने के लिए बाजार में तरलता पैदा करना सम्मिलित है। किंतु इसमें तभी गती या परिवर्तन हो सकता है जब विश्व बुद्ध ने बतलाए पथ पर चलकर आठ चरणों का स्विकार करें। वे आठ चरण निम्नप्रकार से:-

१. सम्यक् दष्टि
२. सम्यक् संकल्प
३. सम्यक् वचन
४. सम्यक् कर्म
५. सम्यक् आजिविका
६. सम्यक् प्रयास
७. सम्यक् मन-नियंत्रण
८. सम्यक् मस्तिष्क-विकास
९. सम्यक् समाधि (ध्यान)

निष्कर्ष

वैश्विक अर्थव्यवस्था में हो रहा निरंतर हानिकारक परिवर्तन का मुल कारण विश्व ने बौद्ध के अष्टांगिक मार्ग स्विकारने हेतु उदासिनता दिखाई। इस उदासिनता ने विश्व की अर्थव्यवस्था को इस मुकाम तक पहुँचाया जो निम्न परिणाम से प्रभावित है।

१. विश्व में सर्वत्र दुःख है।

२. दुःख ही नहीं दुःख समुदय है।
३. दुःख का कारण तृष्णा है।
४. दुःख से छुटकारा मिल सकता है।

उपरोक्त परिणाम अर्थव्यवस्था को लगी बिमारी है। और इस बिमारी पर जल्द से जल्द दवाई करना विश्व के प्रत्येक देश का कर्तव्य है। अर्थात यह दवाई बुद्ध ने कई साल पहले बतलाई जो अष्टांगिक मार्ग के रूप में जाना जाता है। इसका स्विकार करना विश्व के लिए आवश्यकता हो चुकी है।

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

१. डॉ. बाबासाहब आम्बेडकर प्रेरणा-स्रोत, अँड. दिगम्बर हरिराम शेंडे, प्रकाशक-मंजुश्री व्ही. चव्हाण, प्रथम संस्करण २००६
२. वैश्विक आर्थिक संकट और भारतीय अर्थव्यवस्था- डॉ. ओ. पी. शर्मा आर. बी. एस. ए. पब्लिशर्स, प्रथम संस्करण २००९
३. जागतिक अर्थकारण, डॉ. मधुसूदन साठे, डायमंड पब्लिकेशन, प्रथम संस्करण २००८

“नागपूर जिल्हा के सर्वांगीण आर्थिक विकास मे नागपूर जिल्हा परिषद की भुमिका और योगदान”

सौ. भाग्यश्री तेलरांधे

(M.C.V.C Dept.)

डॉ. एम.के. उमाठे कला, विज्ञान व
रामचंद्रराव मोखारे वाणिज्य महाविद्यालय,
भामटी, रिंग रोड, नागपूर-२२.

प्रस्तावना :

भारतीय व्यवस्था में त्रिस्तरीय शासन प्रणाली का समावेश है। केंद्र स्तर पे केंद्र सरकार, राज्य स्तर पे राज्य सरकार और स्थानिय स्तर पे विविध प्रकार की, स्थानिय स्वराज्य संस्था का अस्तित्व है। यही स्थानिय स्वराज्य संस्था समाजपरिवर्तन तथा देश के विकास में महत्वपूर्ण भुमिका निभाती है। इसिलिए स्थानिक स्वराज्य संस्था को भारतीय राज्यघटना में महत्वपूर्ण स्थान दिया गया है।

स्थानिय स्वराज्य संस्था का कार्यक्षेत्र यह मर्यादित होता है, लेकिन उसके कार्यों की उपयुक्तता बहुत बडी होती है। लोकशाही व्यवस्था में तो स्थानिय स्वराज्य संस्था का स्थान अत्यंत महत्वपूर्ण माना जाता है। क्योंकि स्थानिक स्वराज्य संस्था के कारण लोकशाही व्यवस्था अत्यंत मजबुत बनती है। इसी के कारण शासन की कार्यक्षमता बढ़ाने हेतु स्थानिक स्वराज्य संस्था का योगदान महत्वपूर्ण माना जाता है, यह संस्थाएँ केंद्र शासन तथा राज्य शासन इनके नियंत्रण में होती है और उन्ही के मार्गदर्शन अनुसार यह संस्थाएँ कार्यरत होती है।

भारत मे स्थानिय स्वराज्य संस्था में नागरी स्थानिय स्वराज्य संस्था और ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था ऐसे दो प्रकार हैं। इनमें से नागरी स्थानिय स्वराज्य संस्था में महानगरपालीका, नगरपरिषद, नगर पंचायतों का समावेश होता है तथा ग्रामीण स्थानिय स्वराज्य संस्था में जिल्हा परिषद, पंचायत समिती गट विकास समितियों का समावेश होता है।

जिल्हा परिषद की निर्मीती व नागपूर जिल्हा परिषद :

भारतीय राज्यघटना में स्थानिय स्वराज्य संस्था अथवा स्थानिय शासन संस्था, इस विषय का समावेश कीया गया है और यह

स्थानिय संस्था राज्य सरकार के अधिकार क्षेत्र में आता है।

इसीअधिकार अंतर्गत राज्य में ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्था प्रस्थापित की है जिसे पंचायत राज ऐसा संबोधीत किया जात है।

नागपूर जिल्हा में भी जिल्हा परिषद कार्यरत है जो जिल्हे के आर्थिक तथा समाजिक क्षेत्र में अपनी भुमिका निभाती है। जिल्हा परिषद के पास प्राप्त होने वाली राशी का उपयोग अनेक विकास कार्यों में किया जाता है।

वसंतराव नाईक समितीने अपने अहवाल मे जो शिफारस की थी, उसीका ध्यान रखते हुऐ महाराष्ट्र सरकारने १९६१ में महाराष्ट्र जिल्हा तथा पंचायत समिती अधीनियम १९६१ तयार किया जिसे १९६२ में राजप्रत्र में प्रसिध्द किया गया था। उसीके अंतर्गत नागपूर जिल्हा परिषद की स्थापना की गई। इस अधिनियमानुसार ग्रामीण क्षेत्र में जिल्हा परिषदों कि व पंचायत समितीयोंगी स्थापना करना तथा उसका कार्यस्वरुप तयार करना इत्यादी का समावेश किया गया है।

नागपूर जिल्हा परिषद का स्थान व प्रणाली :

नागपूर जिल्हा के सर्वांगीक विकास होने हेतु नागपूर जिल्हा परिषद की स्थापना की गई। जिसके तहत अनेक विभागो की, स्थापना की गई जैसे, कृषी, जलसंधारण, आरोग्य, शिक्षण, समाजकल्याण, पशु संवर्धन, महिला व बालविकास इ. इस विभागो द्वारा शुरु की गई अनेक योजनाओं के कारण नागपूर जिल्हा के ग्रामीण क्षेत्र का विकास होता गया।

नागपूर क्षेत्रो के ग्रामीण भागों मे जिल्हा परिषद की अत्यंत महत्वूर्ण भुमिका नजर आती है। जिसके तहत ग्रामीण विकास

तथा ग्रामीण पुर्नरचना का समावेश है ।

नागपूर जिल्हें में जिल्हा परिषदो का योगदान निचे दिये गये है :-

१. ग्रामीण जनता का सत्ता में समावेश करना ।
२. ग्रामीण नेतृत्व का विकास किया जाना ।
३. ग्रामीण समाज में राजकीय जागृती प्रसारित करना ।
४. ग्रामीण विकास में जनता का सहभाग बढ़ाना ।
५. नागरीकत्व का विकास व समान संधी प्राप्त करना ।
६. ग्रामीण जनता के मानसिकता मे परिवर्तन करना बदन घडाना ।
७. ग्रामीण क्षेत्र में उल्लेखनिय कार्य करना ।

विशलेषण :

१. नागपूर जिल्हा के सर्वांगीण विकास हेतू नागपूर जिल्हापरिषद की स्थापना की गई, जिसके अंतर्गत विविध विभागों की स्थापना जैसे, आरोग्य, शिक्षण, समाज कल्याण इ. इस विभागो द्वारा अनेक योजनाए नागपूर जिल्हा मे शुरू की गई ।
२. जिल्हा परिषद को प्राप्त धनराशी का उपयोग अनेक विकास कार्यों के लिये किया जाता है इसका परिणाम स्वरूप नागपूर जिल्हे मे विकास हुआ है।
३. नागपूर जिल्हा परिषद का ऐतिहासिक महत्व है, वर्षो से नागपूर जिल्हा परिषद, पंचायत व अन्य घटको के साथ मिलकर नागपूर जिल्हे का विकास करती आ रही है ।
४. विविध विभागों द्वारा और विभागो मे कार्यरत कर्मचारी तथा अधिकारी जनता को सेवा सुलभ करने का काम करती है ।
५. स्थानीय स्वराज्य संस्था समाज में जबाबदार नागरीक निर्माण करना तथा समाज के विविध घटक को सम्मेलित करने का काम भी विशिष्ट तरिके से करती है ।
६. जिल्हा परिषद के सदस्यों को पाच वर्ष की अवधी के

लिऐ वयस्क मताधिकर के आधार पर जिले से चुने जाते है । जिल्हा परिषद में कम से कम ५० और अधिक स अधिकतम सदस्य संख्या ७५ होती है।

७. आय के स्रोतो मे : पानी, तीर्थयात्रा, बाजार आदि पर कर लगाना और विविध योजनाओ के लिये भू-राजस्व और पैसे के साथ अनुपात मे राज्य सरकार की और से अनुदान तथा स्थानीय करों से होने वाली आय से हिस्सा मिलता है ।
८. स्थानिय संस्था के दो प्रकार है : शहरी स्थानिय संस्था व ग्रामीण स्थानिय संस्था ।

निष्कर्ष

नागपूर जिल्हा के सर्वांगीक विकास हेतु, नागपूर जिल्हा परिषद विविध योजनाओं द्वारा ठामीण आबादी और जिल्हे के लिये विकास कार्यों की आवश्यक सेवाएँ तथा सुविधाएँ प्रदान करती आ रही है । गावों मे प्राथमिक स्वास्थ्य केंद्र और अस्पतालों की शुरूवात कर के महामारी तथा परिवार कल्याण अभियानो के तहत टिकाकरन कार्यों को सुरू किया गया है जो उच्च स्तर पे कार्यरत है । इसके अलावा अनुसूचित जातीओं और जनजातियों के विकास के लिये नागपूर जिल्हा परिषद की अहम भुमिका है । विविध लघु तथा गृह उद्योग स्थापित करने हेतु मदत करना व गरीब लोगो के लिऐ कामो की आपूर्ती करने का कार्य भी नागपूर जिल्हा परिषद द्वारा किया जाता है ।

संदर्भ :

१. *जिल्हा परिषदो की व्यवस्था, आर.के. पाठक, साई ज्योती पब्लीकेशन, २०१०*
२. *ग्रामीण विकास, पि.एस. त्रिपाठी, डायमंड पब्लीकेशन २०१२*
३. *नागपूर जिल्हे का आर्थिक विकास - एक अध्ययन भावना शर्मा, कल्यानी प्रकाशन, दिल्ली-२००९*
४. *जिल्हा विकास में जिल्हा परिषद की भुमिका - मधुरा बानाईत- विश्वकोष प्रकाशन-२००६*
५. *नागपूर जिल्हा परिषद www.google.com*
६. *Jilha Parishad - www.Wikipedia.com*

Knowledge Resonance

(A half yearly National Peer Reviewed Research Journal)

Subscription Information		
	Annual	Life Member
Individual	Rs. 500/-	Rs. 2500/-
Institution	Rs. 1000/-	Rs. 5000/-

DD Should be drawn in favour of Principal, Dr. M.K. Umathe Arts, Science & Ramchandrarao Mokhare Commerce College, Nagpur.

SUBSCRIPTION FORM

I wish to subscribe "Knowledge Resonance - A half yearly National Research Journal of Humanities, Commerce and Management", for 1 year/ 2year/ life member.

A draft / cheque bearing No. _____ dated _____ for Rs. _____ drawn in favour of "The Principal, Dr. M.K. Umathe Arts, Sci. & R. Mokhare Com. College, Bhamti, Nagpur" is enclosed.

Subscription Details

1. Name : _____
2. Designation : _____
3. College / Institute : _____

4. Address : _____

5. Phone No. : _____
6. Email : _____
7. Journal to be sent to : _____

Call for Papers....

Knowledge Resonance - A half yearly national research journal of humanities, commerce and management is published by Research Publication Committee, Dr. M.K. Umathe Arts, Science and R. Mokhare Commerce College, Nagpur. The Research Journal has been registered and assigned ISSN 2231-1629 by the National Institute of Science, Communication and Information Resources (NISCAIR), New Delhi.

The Goal of this journal is to build research based qualitative skills among faculty members and make them available a platform to communicate and share their valuable insights in their chosen field of study.

Paper based on application oriented research in the area of humanities, commerce and management are invited.

Guidelines for Papers :

1. Manuscripts sent for publication in this journal should not have been published or sent for publication elsewhere.
2. Research papers should be in Marathi, Hindi or English language.
3. The research paper should be restricted to minimum 1000 or maximum 3000 words
4. A4 size paper should be used for printing / typing
5. Printed matter in Marathi, Hindi or English Should be sent / submitted as per the package and font shown below.
 - i. Package : MS - Word 2003 Or Pagemaker 6.5
 - ii. Font : English Arial, Size 12 and Marathi - Krutidev 010, Size 16
6. Research paper should be sent / submitted in hard and soft copy
7. Research paper may be sent by Email on **knowledgeresonancengp@gmail.com**
8. All research papers submitted will be subjected to peer review. The decision of the editorial committee will be final.
9. Research papers be sent on the following address.

The Research Journal Publication Committee Dr. M.K. Umathe Arts, Science & R. Mokhare Commerce College, Bhamti, Ring Road, Nagpur - 440 022

Published by

Research Journal Publication Committee

Dr. M. K. Umathe Arts, Science & Ramchandrarao Mokhare Commerce College,
Bhamti, Ring Road, Nagpur-22 Phone No. 0712-2227062
E-mail: knowledgeresonancengp@gmail.com